

SZENT ISTVÁN EGYETEM

**A TULAJDONI ÉS SZERVEZETI VISZONYOK
ÁTALAKULÁSÁNAK FŐBB JELLEMZŐI
A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN, 1990–1998**

Doktori értekezés

Dr. Herbst Árpád

Gödöllő

2000

A doktori program címe:
Agrárökonómia és menedzsment

Tudományága:
Közgazdaság-tudomány

Programvezető:
Dr. Lökös László
egyetemi tanár, az MTA doktora

A doktori alprogram címe:
Agrárvállalkozás menedzsment

Programvezető:
Dr. Székely Csaba
egyetemi tanár, a mezőgazdaság-tudomány kandidátusa

Témavezető:
Dr. Székely Csaba
egyetemi tanár, a mezőgazdaság-tudomány kandidátusa

Programvezető

Témavezető

TARTALOMJEGYZÉK

I. A téma aktualitása, a kutatás célja	5
II. A kutatás anyaga és módszere	7
III. A magyar mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti viszonyainak meghatározó elemei a rendszerváltás előtt	9
III.1. A mezőgazdaság szocializmusbeli teljesítményének főbb összefüggései	9
III.1.1. A mezőgazdasági termelőségvetkezetek	9
III.1.2. Az állami gazdaságok helyzete a kilencvenes évek előtt	15
III.1.3. A termőföld tulajdoni és használati viszonyainak alakulása	17
III.1.4. A szocialista mezőgazdasági rendszer válságának főbb okai, az átalakulás szükségessége	24
IV. Tulajdoni és szervezeti reform a magyar mezőgazdaságban	33
IV.1. A privatizáció néhány elméleti összefüggése és kelet-európai tapasztalatai	34
IV.1.1. Az államtalanítás lehetséges módjai jogi megközelítésben	34
IV.1.2. Az államtalanítás közgazdasági megközelítésben	37
IV.1.3. Az agrárreform közép-kelet-európai összehasonlításban	40
IV.2. A tulajdoni és szervezeti átalakulás szabályozása a mezőgazdaságban	46
IV.2.1. A kárpótlás törvényi előfeltételei	47
IV.2.2. A kárpótlás formája és mértéke	54
IV.2.3. A kárpótlási jegy és a földárverés	56
IV.2.4. Az egyéb termelőeszközök privatizációja	61
IV.2.5. Az állami gazdaságok privatizációja	65
IV.2.6. Konzolidációs kísérlet: az 1994. évi LV. törvény a termőföldről	68
IV.2.7. Rövid kitekintés a nyugat-európai földjogi intézményekre	79

V. Tulajdoni és szervezeti struktúra a kilencvenes évek magyar mezőgazdaságában	85
V.1. A mezőgazdasági üzemszer tipológiája	85
V.2. Mezőgazdasági üzemszer típusok Magyarországon	92
V.2.1. A mezőgazdasági szervezetek számának alakulása	93
V.2.2. A szövetkezetek és a jogi személyiségű társaságok	95
V.2.3. A családi gazdaságok	98
V.2.4. A részmunkaidős gazdaságok	100
V.3. Mezőgazdasági szervezetek a foglalkoztatottak alapján	102
V.4. Földhasználat a mezőgazdasági szervezetekben	104
VI. A tulajdoni és szervezeti átalakulás következményei és ellentmondásai a vizsgált időszak végén. Következtetések, javaslatok, összefoglalás	109
VI.1. A tulajdoni és szervezeti átalakulás főbb jellemzői	109
VI.2. A termőföld- és az egyéb termelési eszköz-tulajdon elválásának következményei	114
VI.3. A földtulajdonnal és a földhasználattal összefüggő ellentmondások	117
VII. Új tudományos eredmények	123
Mellékletek	125
M1. Felhasznált irodalom	126
M1.1. Publikációk	126
M1.2. Idézett jogszabályok és egyéb jogi dokumentumok	141
M2. Táblázatok és ábrák jegyzéke	143
M2.1. Táblázatok	143
M2.2. Ábrák	144

I.

A TÉMA AKTUALITÁSA, A KUTATÁS CÉLJA

A közép- és kelet-európai országokban végbement politikai és gazdasági átalakulás alapvető jellemzője az állam (a politikai szféra) erőteljes beavatkozása az átalakulás folyamatába. Az átalakulás jogi szabályozásának fő vonulata a központi állami irányítású, tervgazdasági típusú gazdasági rendszerből a piacgazdaságra való áttérés. Az átalakulás (a „privatizáció”) egyes lépéseit – különösen igaz ez Magyarországon is a mezőgazdaságra – a gazdasági racionalitás mellett politikai érdekek, okok is befolyásolták. Az egyes területek (piacépítés, piaci kapcsolatok, termőföld, piaci szereplők stb.) újraszabályozása nem egyszerre, hanem időben is elhúzva, kiérlelt koncepció nélkül történt, ami a meglévő problémák mellett újabb jelentős ellentmondásokat hozott létre, és állandó állami (politikai) beavatkozási, jogszabály-módosítási kényszert okozott.

A téma aktualitását jelzi, hogy a társadalmi, gazdasági átalakulás kezdete után tíz évvel a magyar agrárszektor szereplői **a mezőgazdaság egyik alapvető problémájaként** jelölik meg **a tulajdoni és szervezeti bizonytalanságot**. Ez különösen két területen jelentős: a korábbi szövetkezeti tulajdon, valamint a termőföld tulajdoni és használati viszonyai esetében. Mindkét kérdés szabályozása jelentős hatással van a mezőgazdaság üzemi szerkezetére.

A vizsgálatok elvégzésének aktualitását a közeljövőben várható európai uniós csatlakozás is erősíti, ezért a kutatás során fokozottan figyeltem az európai országok mezőgazdaságának tulajdoni és szervezeti jellemzőire.

Értekezésemben egyfelől elemzem a mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti viszonyainak átalakítását célzó szabályozást: a kárpótlást, a szövetkezeti közös vagyon nevesítését, az új szövetkezeti törvény megalkotását, a termőföldre vonatkozó szabályozást stb. Ennek keretében nem elsősorban **gazdaságpolitikai, agrárpolitikai, makroökonomiai összefüggéseket** vizsgáltam, hanem **a tulajdonlást mint a vállalkozás**

működésének egyik alapvető elemét taglaltam, a mezőgazdaság szervezetrendszeréből pedig elsősorban az üzemi szervezetrendszerrel foglalkoztam.

A dolgozatban ugyanakkor feltártam azokat az alapvető összefüggéseket is, amelyek a mezőgazdaság **tulajdoni és szervezeti viszonyait** – elsősorban a szövetkezeti szabályozást és a földtulajdoni szabályozást – a mezőgazdasági átalakulás választott módszerei, a kárpótlás és a szövetkezeti közös vagyon nevesítése **végrehajtása nyomán jellemzik**.

Tanulmányomban áttekintettem a magyar mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti viszonyai átalakulásának főbb jellemzőit, elemeztem azok hatását a mezőgazdaság üzemi szervezetére, a termőföld tulajdoni és használati viszonyaira, és jeleztem azokat az ellentmondásokat, amelyek az átalakulás vizsgált időszakának végére kirajzóldtak.

A mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti átalakulásának különböző részkérdéseiről már sok tanulmány született, illetve publikáció jelent meg, azonban a tulajdoni és szervezeti átalakulásnak **a szövetkezeti tulajdonra és a termőföldre fókuszáló átfogó elemzése** eddig még nem történt meg.

A témát érintő korábbi kutatások egy része agrárpolitikai vagy makroökonómiai összefüggéseket vizsgál, más része a mezőgazdasági vállalkozások belső viszonyait elemzi. Viszonylag kevesebb figyelmet kaptak azonban a mezőgazdasági átalakulás következtében létrejött termőföldtulajdoni és -használati viszonyok, és azok hatása a mezőgazdaság üzemszerűségére, valamint az oszthatatlan szövetkezeti tulajdon nevesítése nyomán létrejött ellentmondások.

II.

A KUTATÁS ANYAGA ÉS MÓDSZERE

A téma feltárását – főként a kutatási időszak elején – két tényező rendkívüli módon nehezítette.¹ Az egyik gondot az jelentette, hogy a hazai mezőgazdaságban a tulajdoni és szervezeti viszonyok átalakulása időben elnyújtva, lassan egy évtizede, lényegében napjainkban is folyik, ezért csak egy adott állapotot ragadhattam meg, és abból vonhattam le bizonyos kérdésekre igaz következtetéseket. A másik nehézség részben összefügg az előzőekben említettel, nevezetesen azzal, hogy a magyar mezőgazdaság reálviszonyairól megbízható, a tudományos kutatásokban felhasználható, konzisztens adatok legfeljebb jelentős időbeni késéssel, illetve csak egy-egy területre koncentrálnak állnak rendelkezésre.

Az értekezés elkészítését megalapozó kutatás a rendelkezésre álló szakirodalom mellett a témával foglalkozó korábbi vizsgálataimra és publikációimra is támaszkodott; a mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti viszonyai témakörben 1981 óta folytatott kutatásokat.

A kutatási terület lehetőséget adott széles módszertani bázis alkalmazására. A téma átfogó jellege miatt azonban a kutatás keretében való, legalább reprezentatívnek tekinthető adatfelvételre nem került sor, ezért a kutatás meghatározó módszertani eszközei a következők voltak:

- a) az átalakulással kapcsolatos hazai szabályozás kritikai elemzése (alapvetően tartalomelemzés), kiegészítve egy közép-kelet-európai összehasonlító elemzéssel;
- b) a termőföld tulajdoni és használati viszonyaival kapcsolatos nyugat-európai intézmények főbb jellemzőinek – a hazai szabályozás szempontjából releváns – összefoglalása;

¹ A témaválasztás és feldolgozásának sajátosságai folytán külön (formálisan) „Irodalmi áttekintés” című fejezet nincsen értekezésemben, az tartalmilag azonban benne foglaltatik a III–V. fejezetben, illetve következtetésem és javaslataim az összefoglalással együtt olvashatóak a VI. fejezetben.

c) a tulajdoni és szervezeti viszonyokkal, illetve azok változásaival kapcsolatosan rendelkezésre álló adatok, dokumentumok rendszerezése, feldolgozása;

d) a kutatáshoz kapcsolódó legfontosabb magyar és külföldi szakirodalom feldolgozása;

e) az értekezés témájában rendezett konferenciák, műhelyviták főbb megállapításainak áttekintése, elemzése;

f) a témával kapcsolatos eddigi tudományos kutatómunkám összefoglalása.

A kutatás során nagy súlyt helyeztem arra, hogy megközelítésem interdiszciplináris jellegű, elsősorban közgazdaság-tudományi és jogtudományi szemléletű legyen.

III.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TULAJDONI ÉS SZERVEZETI VISZONYAINAK MEGHATÁROZÓ ELEMEI A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

A magyar mezőgazdaság második világháború utáni átszervezése, szocializmus alatti története és – részben ebből következően – a kilencvenes évek reformjai sok szempontból jelentősen eltérnek a többi közép-kelet-európai ország agrárszektorától. Magyarország volt az egyetlen olyan állam a térségben, amely a hatvanas évektől egészen a nyolcvanas évek közepéig a mennyiségi mutatóit tekintve dinamikusan fejlődő, nagymértékben (elsősorban keleti) exportra termelő mezőgazdasággal rendelkezett. Ezen időszak alatt az agrártermelés és -export meredeken emelkedett, a növény-
termesztés termésátlagai a legfejlettebb országokéval vetekedtek, és az állattenyésztés is versenyképes volt. Ugyanekkor más szocialista országok nemegyszer élelmiszerhiánnyal küszködtek.

III.1. A mezőgazdaság szocializmusbeli teljesítményének főbb tulajdoni és szervezeti összefüggései

III.1.1. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek

A rendszerváltozás előtti mezőgazdaság meghatározó tulajdoni és szervezeti intézménye volt a mezőgazdasági termelőszövetkezet. A mezőgazdasági szövetkezeti rendszert létrehozó kollektivizáció két lépésben zajlott le. Az 1956 előtti első szakaszban a pártállami bürokrácia igen kemény intézkedésekkel és jelentős részben adminisztratív eszközökkel próbálta kikényszeríteni a parasztok belépését a szövetkezetekbe, látványosabb eredményt azonban inkább az ötvenes évek végén történt, kitartóbb és kevésbé durva eszközökkel végrehajtott „roham” ért el. Az önkéntesség jelszava természetesen a második szakaszban is álságos volt: valójában négyezer aktivista

hathatós közreműködése kellett ahhoz, hogy a szövetkezetek száma négyezer fölé emelkedjen, illetve, hogy a tagok létszáma átlépje a félmilliót. A parasztgazdaságok száma másfél millióról százhatvanezerre csökkent.²

Az 1959–1961 között az üzemi formában végbement változások tendenciáját szemlélteti az 1. táblázat.

1. táblázat. Az 1959–1961. évi termelőség-szövetkezeti szervezés főbb adatai

Jellemző adatok	1958	1959	1960	1961
Termelőség-szövetkezetek száma (darab)	2.957	4.158	4.507	4.205
Termelőség-szövetkezetek (közös és háztáji) összterülete (1000 hektár)	797	2.014	4.192	5.313
0,5 hektárnál nagyobb egyéni gazdaságok száma (1000 gazdaság)	13.660	1.156	545	160
0,5 hektárnál nagyobb egyéni gazdaságok összterülete (1000 hektár)	4.752	3.765	1.679	344
Termelőség-szövetkezetek (közös és háztáji) szántóterülete (1000 hektár)	597	1.510	3.188	3.920
Termelőség-szövetkezeti szántóterületek aránya az ország szántóterületéhez képest (százalék)	11,1	28,1	60,0	75,1
A szocialista (állami és szövetkezeti) szektor szántóterületének aránya az ország szántóterületéhez képest (százalék)	29,6	45,3	77,0	95,6
Termelőség-szövetkezeti tagok száma az év végén (1000 fő)	140	548	955	1115
Keresők száma a mezőgazdaság egyéni szektorában (1000 fő)	1.580	1.525	882	352
Egy termelőség-szövetkezet átlagos összterülete az év végén (ha)	312	617	869	1.082

Források: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1870–1970. p. 120–123 (évközepe adatok, idézi: DONÁTH 1977 172) és saját számítások

² Az '56-os forradalom bukása is hozzásegítette a kormányzatot ahhoz, hogy a mezőgazdaság átalakítása a szándékai szerint menjen végbe. A kitaró intézkedések mellett ez is közrejátszott abban, hogy a szövetkezetesítés ellenzői belássák: a kollektivizáció elkerülhetetlen.

A táblázat jól mutatja, hogy 1961-re az állami gazdaságokból és a szövetkezetekből álló szocialista szektor használta az ország szántóterületének túlnyomó részét, ezen belül is a szövetkezetekhez tartozott a szántóterület több mint háromnegyede.

A mezőgazdaság szocializmusbeli sikereinek alapvető tényezőjeként említik a kialakult szövetkezeti rendszer tulajdoni és szervezeti jellemzőit, valamint az állam és a szövetkezetek között kialakult speciális viszonyrendszert.³ Ezt a viszonyt a rendszer-váltás időszakáig a „hivatalos” szövetkezeti ideológia „az állam és a szövetkezetek, aktív, kölcsönös és pozitív viszonya” kifejezéssel jellemezte, illetve a szövetkezetek állami irányításáról és támogatásáról szólt.

A hivatalosan deklarált kölcsönös és pozitív viszonyal szemben a vizsgált korszakban – bár időközönként módosult tartalommal – **a szövetkezetek elsősorban politikaeszköz-szerepet töltöttek be.**⁴ Az 1948 után kialakuló, végletekig centralizált társadalomirányítási modell csak addig lehetett stabil, amíg nem tűrte meg az egyén, illetve a vállalkozások gazdasági autonómiáját, ameddig felszámolta a hatalmi struktúrától független jövedelemszerzés minden lehetőségét. Alapvetően ezt a célt szolgálta a szövetkezetesítés ott, ahol az államosítás különböző okokból nem volt lehetséges, elsősorban a kismagántulajdon területén.

A magyarországi szövetkezeti rendszer kialakítása tehát nem úgy történt, ahogyan a piacgazdasági szövetkezeté (ahol a szövetkező önmaga korlátozza rendelkezési jogát, amikor tulajdonát más tulajdonokkal – saját érdekei előnyösebb kielégítése céljából – egyesíti, azaz szövetkezetet alapít, vagy már működő szövetkezetbe belép), hanem a politikai akarat indukálta a kismagántulajdon felszámolását, illetve tűzte e célt maga elé. Ennek a folyamatnak a hangsúlyozását azért tartom döntőnek, mert a szövetkezeti rendszer ily módon való létrejötte meghatározta az állam és a szövetkezetek viszonyát.⁵ **Mindez a szövetkezeteket lényegében véve a társadalmi-gazdasági szervezetrendszer állami eszközrendszerrel közvetlenül irányított és a politikai mechanizmusokban determináns módon befolyásolt szervezeteként intézményesítet**

³ Vessd össze például NAGY 1977.

⁴ Erről részletesebben lásd: HERBST 1991.a. A szövetkezetek egyébként minden rendszerben valamilyen mértékben átpolitizált rendszerek.

⁵ Erről részletesebben lásd: HERBST 1990.a.

te. A pártból, az állami szervekből és a szövetkezeti szövetségekből álló intézmény-együttes irányította – a szövetkezeti tagság helyett – a szövetkezeti szférát.

A szövetkezeti rendszer kialakítása, annak tulajdoni és szervezeti megoldásai a mezőgazdaságban **az alábbi funkciók ellátását szolgálták.**⁶

a) A szocialista szövetkezet központi kategóriáját képező **oszthatatlan szövetkezeti tulajdon** segítségével felszámolta azokat a kis- és közepméretű magántulajdonokat, amelyek államosítása elsősorban technikai okokból nem volt célszerű. Az oszthatatlan szövetkezeti tulajdon nemcsak a termelőeszköz-magántulajdon felszámolására volt alkalmas, hanem a szövetkezetekben képződő felhalmozás „abszolút tulajdonos”⁷ által történő elsajátítására is. A szövetkezet összes vagyonán belül mind nagyobb részt elfoglaló oszthatatlan szövetkezeti tulajdon **állami tulajdonhoz közelítő szabályozásával** kívánta az abszolút tulajdonos a szövetkezetet a „nem következetesen szocialista”, „csoporttulajdoni” állapotából a „következetesen szocialista”, „össznépi tulajdoni” állapotba átvezetni. Ez a szövetkezeti szférának a centralizált gazdaságirányítási mechanizmusba történő illesztését jelentette.

b) A mezőgazdasági szövetkezetek fontos feladata volt **a lakosság ellátása és a minél jelentősebb export-árualap biztosítása** érdekében minél nagyobb mennyiségű termék előállítás. Ez a cél a szocialista alapmodellől eltérő szervezési megoldások alkalmazásával teljesült, így rövid periódusoktól eltérően – szemben több szocialista országban tapasztaltakkal – a magyar lakosság ellátása biztosítva volt, amit az tett lehetővé, hogy a magyar mezőgazdaság jelentős mennyiségi sikereket ért el. Az eredmények mögött a politikai hatalom azon felismerése húzódott meg, hogy a mezőgazdaság működése, valamint az így megvalósuló élelmiszerellátás elengedhetetlen a politikai stabilitáshoz.

c) A szövetkezetesítés fontos célja volt, hogy **a termelési eszközeiktől megfosztott kistermelők egy része termelőszövetkezetekben dolgozzon, míg nagyobb része az extenzíven fejlesztett szocialista ipar munkaerő-szükség-**

⁶ A témakör legteljesebb elemzése: TELLÉR 1994.

⁷ TELLÉR Gyula (1994) által bevezetett és kidolgozott kategória, amit az általa megfogalmazott jelentésben használok.

letét biztosítsa. Ezzel elérték azt, hogy a társadalom minden tagja elveszítse önálló egzisztenciáját, és az alárendeltségi viszonyként szabályozott munkavállalói státuszba kerüljön.⁸

d) **A szövetkezet formálisan demokratikus döntéshozatali mechanizmusa** (közgyűlés működése, a vezetőség és az elnök „választása” stb.) a demokratizmus látszatát keltette, és **a politikai hatalom (az ideológia) számára önigazoló hivatkozási alapként szolgált.**

A szövetkezetek politikaeszköz-szerepének módosítására a rendszerváltásig több kísérlet történt (aminek két alapvető jogalkotási terméke, az 1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről, illetve az egységes szövetkezeti törvény, az 1971. évi III. törvény), ezek azonban az ismert politikai, társadalmi determinációk miatt **a szövetkezetek helyzetének lényegi jellemzőit nem változtatták meg**, bár kétségtelenül magukkal hozták a szövetkezeti viszonyok bizonyos mértékű demokratizálását, és lehetővé tették a szövetkezeti szférának a gazdaság többi területéhez képest nagyobb mértékű fejlődését.

A politikai struktúra változatlansága, az 1968-as reform következetlensége, majd a reform hetvenes évek elején történt megtorpanása magával hozta a centralizáció különböző – most már jelentős részben informális – eszközökkel történő visszaállítását, a szövetkezeti szféra – legalábbis az alapvető kérdésekben való – külső intézményegyettes által történő irányítását. Ezt segítették elő a szövetkezet összevonások is.⁹

A magyar mezőgazdaság lényeges tulajdoni és szervezeti sajátossága volt, hogy – elsősorban az 1968-as reform után – az előzőekben jellemzett szövetkezeti rendszertől függően, ahhoz kapcsolódóan, illetve a nyolcvanas években részben annak keretein belül, **kialakultak a magánvállalkozások csirái.** A hatvanas évek elejétől ennek megtúrt formája a háztáji gazdaság volt, a hatvanas évek végétől jöhettek létre a szakcsoportok, valamint az úgynevezett melléküzemágak. A nyolcvanas éveket az előzőek továbbélésén kívül a szövetkezet belső munkaszervezetének racionalizálására irányuló törekvések jellemezték (például különböző kísérletek történtek az úgynevezett önelszámoló egységek létrehozására: szentesi modell stb.).

⁸ Erről részletesebben lásd: HEGEDŰS–HERBST 1991.

⁹ A problémakör részletes kifejtését lásd: HEGEDŰS–HERBST 1991.

A **háztáji gazdaság** eleinte szövetkezeti kontroll alatt működő, az élelmiszerellátásban fontos szerepet játszó, gyakran a szövetkezeti tagok megélhetését biztosító egység volt. A hetvenes évek közepétől a háztáji gazdaságok száma csökkent, mert a szövetkezeti tagság kiöregedő vagy urbanizálódó része inkább a háztájiban juttatandó jövedelem pénzbeli megváltását kívánta, ugyanakkor ezzel egyidejűleg a megmaradó háztáji gazdaságok jelentős részében erőteljes árutermelés indult meg. Elősegítette ezt a folyamatot az, hogy az egyre inkább az úgynevezett stratégiai termékekre szakosodó, gépekkel dolgozó mezőgazdasági nagyüzem egyre nehezebben volt képes a munkaintenzív tevékenységeket hatékonyan működtetni, ezért azok a háztáji gazdaságokba kerültek. A bruttó mezőgazdasági termelés mintegy egyharmadát kitevő háztáji termelés mind termékoldalon, mind jövedelemoldalon fontos társadalmi, politikai stabilizáló tényező volt.¹⁰

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után a mezőgazdasági termelőség-szövetkezetek lehetőséget kaptak **ipari tevékenység** végzésére. Egyre több szövetkezet hozott létre „melléktevékenységként” kisebb-nagyobb ipari üzemet. Ezek a varrástól az építőipari tevékenységig, a fémforgácsolástól a műszeriparig vagy a műanyaggyártásig sokféle tevékenységet végeztek. Bár a melléküzemágak a hetvenes évek elején jelentős politikai támadásnak voltak kitéve, fontos szerepet játszottak a falusi foglalkoztatásban, a falusi lakosság jövedelem színvonalának emelésében. Ugyanakkor a szövetkezeteket is többletjövedelemhez juttatták, amelyek ebből finanszírozták szükséges alaptevékenységeiket. Piacként a belső piac (fogyasztási cikkek piaca, nagyvállalati beszállítás) mellett rendelkezésre állt a nem túl igényes szovjet piac. A nyolcvanas évek elején-közepén a mezőgazdasági termelőség-szövetkezetek által megtermelt összes jövedelemnek több mint a fele származott az alaptevékenységen kívüli tevékenységből.¹¹

¹⁰ A témáról részletesebben lásd: JUHÁSZ 1991; TÓTH 1988.

¹¹ A témáról bővebben lásd például: PAPP 1985.

III.1.2. Az állami gazdaságok helyzete a kilencvenes évek előtt

Ebben az alfejezetben röviden áttekintem az állami gazdaságok létrejöttének és fejlődésének a gazdasági rendszerváltás előtti, általánosítható tapasztalatait.

Az állami gazdaságok nem csupán a szocializmus termékei, hiszen elődeiket megtalálhatjuk a század első felének magyar mezőgazdaságában is, kincstári birtokok és állami ménésbirtokok formájában. Ezek a második világháború után is jelentős részben állami kézben maradtak, és kiegészültek az egyházi, illetve a világi nagybirtokok, később a nagyparaszti gazdaságok, valamint az elhagyott földek helyén szerveződő új állami gazdaságokkal. Céljaik között elsősorban a vetőmagtermelés, tenyészállat-nevelés, valamint a nagyüzemi mintagazdaságok megteremtése szerepeltek.

Az állami gazdaságoknak sokáig jobbak voltak az állam által biztosított lehetőségeik, mint a termelészövetkezeteknek, hiszen **az uralkodó ideológia az állami tulajdon elsőbbségét hirdette a mezőgazdaságban is.** Az állami gazdaságok kihasználták a központi irányítás számukra ugyancsak előnyös pénzügyi lehetőségeit, és jelentős fejlesztéseket hajtottak végre. Ezek között az adott korban rendkívül előremutató, innovatív jellegű kezdeményezésekre is sor került, amelyeknek persze elsősorban mégis a központi elképzelésekhez kellett igazodniuk, illetve azok generálták őket. Ilyen volt például a különféle ötéves tervek nagy programjaihoz való csatlakozás keretében a hibridkukorica-termelés bevezetése és elterjesztése, a zárt termelési rendszerek létrehozása, ezek gesztorálása, a termelés és értékesítés összekapcsolása, valamint a vertikális integráció kiépítésére való törekvés.

Az állami gazdaságok a hetvenes években (egészen a nyolcvanas évek elejéig) mennyiségi mutatóik tekintetében gyorsabban fejlődtek, mint a termelészövetkezetek. Ez elsősorban az állami forrásokhoz való előnyösebb hozzájutás következményének tulajdonítható. Sok éven keresztül zajlottak azok a különböző fejlesztések, amelyeket az akkori támogatási rendszerek biztosítottak. Így épülhetett ki a vertikumon belüli élelmiszer-feldolgozás, a vetőmagtermelés, a takarmánykeverés, a gesztori tevékenység, valamint az állami gazdasági szakemberek folyamatos külföldi képzése. Az állami gazdaságok területe, vállalati méretei jelentősen meghaladták a szövetke

zetekét, felhalmozott vagyonuk kétszerese volt azokénak, vagyonarányos nyereségük mégis elmarad a szövetkezeti nagyüzemekétől [DONÁTH 1982–1983.].

Az állami gazdaságok a kilencvenes évek küszöbére érve továbbra is megőrizték súlyukat a magyar mezőgazdaságon belül. Ezt szemlélteti a 2. táblázat.

2. táblázat. A mezőgazdasági bruttó termelés megoszlása 1990-ben (milliárd forint)

Termelés	Ág-ok	Tsz-ek	Kistermelők	Összesen
Mezőgazdasági termékek termelése	66	196	184	446
Alaptevékenység összesen	86	228	184	498
Alaptevékenységen kívüli tevékenység	46	114	–	160
ebből élelmiszeripar	30	30	–	60
kereskedelem	3	12	–	15
Összesen	132	342	184	658
Megoszlás (százalékban)	20,1	52,0	27,9	100,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2000 és saját számítások

1990-ben az állami gazdaságok az ország termőföldjének 12 százalékán több mint százharmincmilliárd forint értékű árut állítottak elő, ami a mezőgazdaság bruttó termelési értékének mintegy 20 százalékát tette ki. Az állami gazdaságok a mezőgazdaságban foglalkoztatottak több mint 20 százalékának adtak munkát, továbbá az állóeszközök bruttó értékének közel 25 százalékával rendelkeztek. Tulajdonukban volt továbbá a biológiai szaporító anyagok, a törzsállományok és a génbankok 40–70 százaléka, ezért egyben számottevő nemzeti értéket képviselő különleges vagyontárgyak gazdái is voltak. Az állami gazdaságok térségükben jelentős integrációs szerepet is betöltöttek.

Ugyanakkor **a nyolcvanas évek második felének egyre súlyosbodó mezőgazdasági válsága az állami gazdaságokat sem hagyta érintetlenül.** A termelési költségek átlagosnál nagyobb növekedését (30-40 százalék) több esetben is *output* piaci áresés kísérte. A piacok elvesztése, a támogatások csökkenése súlyos helyzetet teremtett a technika- és energiaigényes ágazatokban, valamint fokozódott az átmeneti (időszakos) kapacitás-kihasználatlanság.

A piaci elhelyezési problémák a nyolcvanas évek végén már a biológiai alapok fenntartása, újraelőállítás és terjesztése terén is éreztették kedvezőtlen hatásaikat. Ebben nagymértékben szerepet játszott az is, hogy a minőséget gyakorta nem sikerül elismertetni az árban. Mindezen objektívnak tekinthető okok mellett a gondok jelentkezésében jelentős tényezők voltak persze a szervezeti és szerkezeti hiányosságok, valamint az irányításban elkövetett hibák is.

Az évtized fordulóján felgyorsuló piacgazdasági irányú változásokban az állami gazdaságok jogi formája, az állami vállalat nem maradhatott fenn, ezért a kilencvenes évek elejétől megindult a mezőgazdaságban az állam tulajdonosi szerepvállalásának újragondolása, aminek következményeként elkezdődött az állami gazdaságok privatisációja.

III.1.3. A termőföld tulajdoni és használati viszonyainak alakulása

Az előzőekben jellemzett módon és célokkal létrejött mezőgazdasági termelészövetkezeti szektor használatába került 1961-re az ország szántóterületének 75 százaléka, ugyanakkor az úgynevezett szocialista szektor (az állami gazdaságok és a szövetkezetek) használták az ország szántóterületének túlnyomó részét, 95,6 százalékát. A korábban meghatározó termőföld használóknak, az egyéni gazdaságoknak mindössze a szántóterület 4,9 százaléka, mintegy 340.000 hektár maradt. Feltűnő, hogy 1961 közepére az előző évhez képest ugrásszerűen nőtt a termelészövetkezeti, valamint a szocialista szektor földhasználata és csökkent az egyéni gazdaságoké. Ezt a tendenciát érzékelteti a 3. táblázat.

3. táblázat. A szántóterület megoszlása gazdálkodó formák szerint (százalékban)

Gazdálkodó forma	1950	1960	1970	1980	1990
Állami gazdaságok, kombinátok	4,6	12,1	13,0	12,9	15,9
Termelészövetkezetek (közös és háztáji)	4,3	60,1	76,6	82,1	75,6
Egyéni és kisegítő gazdaságok	90,4	25,8	5,7	3,4	8,3
Egyéb	0,7	2,0	4,7	1,6	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2000 és saját számítások

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek földalapjának legnagyobb részét megteremtő jogi megoldás, a földbeviteli kötelezettség a földtulajdont és a földhasználatot szétválasztotta.¹²

A **földbeviteli kötelezettség** azt jelentette, hogy a termelőszövetkezetbe belépő tag köteles volt a saját, valamint a vele közös háztartásban élő családtagjai tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármely más törvényes jogcímen használatában álló földterületeket a termelőszövetkezet közös használatába adni. A földbeviteli kötelezettség alapvető célja a kisparaszti gazdálkodás létalapjának megszüntetése volt, emellett megteremtette a termelőszövetkezetek nagyüzemi gazdálkodásához szükséges földalapot.

A bevitt földek a termelőszövetkezetek közös használatába kerültek, onnan nem lehetett őket kivonni, bár formálisan jogilag a tagok tulajdonában maradtak. E „tulajdonjog” gyakorlati jelentősége azonban – lényegében a kárpótlási és a szövetkezeti átalakulási törvény meghozataláig – csak az öröklési jogra korlátozódott. Ebből is következett, hogy fel sem merült olyan jogintézmények megalkotásának szükségessége, amelyek a földtulajdonos és a földhasználó szétválásából származó problémákat kezeli.

A kollektivizálással kialakult földtulajdoni struktúrában jelentős változást hozott. A földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről szóló **1967. évi IV. törvény**. Ez a törvény **a korábbiakhoz képest új alapokra helyezte a termőföld tulajdonjogi státusát, megteremtve a termelőszövetkezeti földtulajdon intézményét**, ezzel tulajdonjogilag mintegy „bebetonozta” az addig már kialakult tényleges földhasználati viszonyokat. Az 1967. évi IV. törvénnyel a tulajdonjogi helyzet más irányt vett Magyarországon, mint a többi szocialista országban. A legtöbb országban ugyanis, leg-alább is jogilag, mindvégig a magánszemélyek tulajdonában maradt a föld, a rendelkezési jog korlátozása azzal történt, hogy a szövetkezetből való kivitelt korlátozták, tiltották.¹³ Magyarországon viszont az 1967. évi IV. törvény alapján a termelőszövetkezetek tulajdonába kerültek – jelképes ellenértékért – a tagok földjeinek jelentős része,

¹² Lásd ehhez részletesebben: HERBST 1993.d; VAS 1993.

¹³ A legenyhébb szabályozás ezen a területen Lengyelországban volt, ahol a szövetkezetesítés egyébként sem hatotta át a mezőgazdaság egészét.

így 1990-re, amikor a tulajdoni viszonyok átalakítása napirendre került, már csak a termelőszövetkezeti közös használatban levő föld mintegy harmadának volt telek-
könyvi tulajdonosa magánszemély. Ez, a későbbiekben részletesebben tárgyalandó
tény a privatizációra is rányomta bélyegét [SWAIN 1994.].

Az 1967. évi IV törvény megalkotását a szakirodalomban többen pozitívan értéke-
lik,¹⁴ mivel a magánszemélyek termőföldtulajdonának felszámolása mellett lehetővé
tette a termelőszövetkezetek használatában lévő állami tulajdonú földek szövetkezeti
tulajdonba kerülését is. E nézet képviselői úgy vélik, hogy a szövetkezeti tulajdon
lényegesen közelebb állt a magántulajdonhoz, mint az állami tulajdonhoz. Kutatása-
ink¹⁵ ezzel szemben azt igazolták, hogy a vizsgált időszakban **nem volt érdemi kü-
lönbség az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon pártállami bürokrácia által
való irányításában**. Formáljogilag természetesen jelentős különbség volt, azonban a
tulajdon működtetéséről ténylegesen meghozott döntések tekintetében nem. A ter-
mőföldek magántulajdonának részleges és óvatos felszámolása ugyanakkor a hatalom
szempontjából fontos lépés volt a mezőgazdasági viszonyok „társadalmításában”.

Amint már említettem, a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről szóló
1967. évi IV. törvény adta a jogi hátteret ahhoz, hogy a termelőszövetkezeti földtu-
lajdont megteremtsék, ezzel együtt a magánszemélyek jelentős részének termőföld-
tulajdonát megszüntessék. A törvény szerint **a termelőszövetkezet a gazdálkodásá-
hoz és működéséhez szükséges föld tulajdonjogát a következők szerint szerezhet-
te meg:**

- a) a termelőszövetkezettel tagsági viszonyban nem álló személyek (kivülállók)
termelőszövetkezeti használatban levő földjeinek megváltásával;
- b) földfelajánlás elfogadásával;
- c) az állami földek termelőszövetkezeti tulajdonba való átengedésével;
- d) ingyenes átadással;
- e) továbbá a polgári jog szabályai szerint.

¹⁴ Lásd például DONÁTH 1977.

¹⁵ Ennek legátfogóbb kifejtését lásd: HEGEDŰS–HERBST 1991.

A termelőszövetkezeti földtulajdon megteremtésének legfontosabb forrása a megváltásnak, mint földtulajdonszerzési jogcímnek a bevezetése volt. **Megváltás** jogcímén a termelőszövetkezetek tulajdonába kerültek – a piaci értékhez képest jelképes megváltási ár ellenében – a kívülállók földjei. Kívülállóknak azok a magánszemélyek minősültek, akiknek a földje szövetkezeti közös használatban volt, de nem voltak tagjai a szövetkezetnek. Az említettek földje csak akkor nem esett kötelező megváltás alá, ha meghatározott időn belül tagsági viszonyt létesítettek az adott termelőszövetkezettel.

A kívülállók külterületi és zártkerti földjének a termelőszövetkezet tulajdonába kerülése esetén fizetendő térítés (megváltási ár) a föld kataszteri tiszta jövedelmének (aranykorona) nyolcvanszoros forintösszege volt. A belterületen, valamint a külterületi lakott helyeken levő földekért négyszáz négyszögölig (1439 négyzetméter) a kisajátításnál alkalmazott árat, az ezen felüli területért pedig szintén a föld kataszteri tiszta jövedelmének (aranykorona) nyolcvanszoros forintösszeget kellett fizetni. Az erdőért, továbbá a termő szőlőért és gyümölcsösért fizetendő térítés a föld aranykoronájának négyszázszoros forintösszegéig terjedhetett. Ha a szőlő vagy gyümölcsös nem volt termő, vagy a telepítéséért a termelőszövetkezet már térítést fizetett, a megváltási ár az aranykorona nyolcvanszoros forintösszege volt.

A megváltás mint termőföldtulajdon-szerzési jogcím egészen 1990. március 1-jéig létezett, ennek megfelelően azoknak a földtulajdonosoknak a földjei, akik eddig az időpontig – a szövetkezetből való kilépés, kizárás, nem termelőszövetkezeti tag öröklése miatt – kívül-állóvá váltak, megváltás jogcímén termelőszövetkezeti tulajdonban kerültek. Kutatásaink szerint azonban – elsősorban a nyolcvanas években – több termelőszövetkezet a tulajdonszerzését az ingatlan-nyilvántartásba nem vezette át.

A földtörvény szerint **a termelőszövetkezet tagja, vele együtt élő házastársa (élettársa), a tag özvegye, továbbá a földjára jogosult idős személy saját földjét és erdejét a termelőszövetkezet tulajdonába felajánlhatta.** A törvény végrehajtását a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 36/1967. (X. 11.) számú rendelete szabályozta, így többek között a felajánlás kapcsán követendő eljárást, valamint a felajánlás esetén fizetendő térítés mértékét és megfizetésének feltételeit. A felajánló

földjét annak a termelőszövetkezetnek ajánlhatta fel, amelynek a föld a használatában volt. A felajánlás elfogadásáról a termelőszövetkezet vezetősége döntött, a föld felajánlására vonatkozó megállapodás a járási földhivatal jóváhagyásával vált érvényessé. Földfelajánlás esetén a térítést a tulajdonosnak és a termelőszövetkezetnek meg egyezéssel kellett megállapítania, a térítés azonban nem lehetett kevesebb a kívülálló külterületi és zártkerti földjének a termelőszövetkezet tulajdonába kerülése esetén fizetendő térítés (megváltási ár) összegénél, illetve nem haladhatta meg annak kétszeresét. Földfelajánlás esetén a térítést egy összegben kellett kifizetni. Ezzel kívánták ösztönözni a termelőszövetkezet tagjait földjeik szövetkezeti tulajdonba történő felajánlására.

Az 1967. évi IV. törvény lehetővé tette – a földtulajdon és a földhasználat egységesítése érdekében – **a termelőszövetkezeti használatban lévő állami földterületek tulajdonjogának szövetkezetek által történő megszerzését.**

Szabályozta a földtörvény az úgynevezett **ingyenes átadást** is. Ezen a jogcímen azoknak a megszűnt szervezeteknek a földjei kerültek termelőszövetkezeti tulajdonba, amelyeknek földjei termelőszövetkezeti használatban álltak. A 4. táblázat az 1967. évi IV. törvény földtulajdoni viszonyokra gyakorolt hatását mutatja be.

4. táblázat. A termelőszövetkezeti földtulajdon kialakulása
(a terület ezer hektárban, az arány százalékban)

Tulajdonforma	1968		1973	
	terület	arány	terület	arány
Termelőszövetkezeti földtulajdon	5	0,1	2.311	41,8
Állami tulajdon	1.521	27,7	308	5,6
Kívülálló tulajdona	925	16,9	–	–
Termelőszövetkezeti tagok tulajdona	3.030	55,3	2.907	52,6
Összesen	5.481	100,0	5.526*	100,0

*14.000 hektár tulajdoni helyzete tárgyalás alatt állt, az összes terület így 5.540.000 hektár.

Forrás: DONÁTH 1977 282

A termelőszövetkezeti földtulajdon kialakításával párhuzamosan **egyre nagyobb mértékben korlátozták a föld magántulajdonát.**¹⁶ Az 1945-ös földreform során megállapított mértékek, illetve az úgynevezett mentesített birtokok felülvizsgálata után az 1957. évi 9. törvényerejű rendelet a magántulajdonban lévő (személyi vagy családi) földek maximumát legfeljebb húsz-huszonöt kataszteri holdban jelölte meg. Ezt a mértéket az 1977. évi 27. törvényerejű rendelet három hektárra csökkentette, de ezzel is csak az élethivatásszerűen mezőgazdasági termeléssel foglalkozók rendelkezhetek.

Az említetteknel is jelentősebb mértékben **korlátozták a jogszabályok a magán-személyek által megszerezhető termőföld mértékét.** Az 1957. évi 10. törvényerejű rendelet például öt holdban maximalta a mezőgazdasági termeléssel élethivatásszerűen foglalkozók által újonnan megszerezhető termőföld mértékét, és a tulajdonszerzést ráadásul hatósági engedélyhez is kötötte. A hetvenes években a megszerezhető mértéket – a föld fekvése szerint differenciáltan – tovább korlátozták.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvény,¹⁷ valamint a földtörvény¹⁸ által létrehozott termőföldtulajdoni struktúrán változtatott a földről szóló (és lényegében változatlan tartalmú) 1987. évi I. és az 1967. évi III. törvény módosításáról szóló 1990. évi IX. törvény, amely 1990. március 1-jén lépett hatályba. Hatályon kívül helyezték a megváltás intézményét, és lehetővé tették, hogy a kívülálló földtulajdonosok kivigyék termőföldjüket a termelőszövetkezeti közös használatból. Mivel a szövetkezeti tagok nem vonhatták ki a tulajdonukban álló földet a termelőszövetkezeti közös használatból, az a tag, aki önállóan kívánt gazdálkodni, kénytelen volt a szövetkezetből kilépni. Ezek a szabályok azonban a termőföldtulajdoni és -használati viszonyokon 1992-ig lényegesen nem változtattak.

Az 5. táblázat szemlélteti, hogyan változtak meg az előzőekben vázlatosan ismertetett folyamatok következményeként 1990-re a mezőgazdasági földterületek tulajdoni és használati viszonyai.

¹⁶ Erről a kérdésről lásd részletesebben: HERBST 1993.d.

¹⁷ 1967. évi III. törvény.

¹⁸ 1967. évi IV. törvény.

5. táblázat. A mezőgazdaságilag művelt területek tulajdoni és használati megoszlása 1990-ben (a terület hektárban, az arány százalékban)

Tulajdoni/használati típus	Terület	Arány
<i>I. Mezőgazdaságilag művelt területek megoszlása</i>		
Állami gazdaságok kezelésében	1.036.869	15,9
Mezőgazdasági szövetkezetek kezelésében	4.891.856	75,6
Egyéni és kisegítő gazdaságok kezelésében	538.782	8,3
Gazdasági társaságok kezelésében	5.561	0,2
Összesen	6.473.068	100,0
<i>II. A mezőgazdasági szövetkezetek közös használatában lévő területek megoszlása</i>		
Állami tulajdon	177.228	3,2
Szövetkezeti közös tulajdon	3.405.399	62,2
Tagi tulajdon	1.894.902	34,6
Összesen	5.477.529	100,0
<i>III. A mezőgazdaságilag művelt területek tulajdoni megoszlása</i>		
Állami tulajdon	1.041.511	16,1
Szövetkezeti tulajdon	4.892.775	75,6
Egyéni tulajdon	538.782	8,3
Összesen	6.473.068	100,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 2000 és saját számítások

III.1.4. A szocialista mezőgazdasági rendszer válságának főbb okai, az átalakulás szükségessége

A rendszerváltást megelőző időszak magyar mezőgazdaságának állapotáról meglehetősen eltérő véleményeket találunk a szakirodalomban és az agrárgyakorlatban is. Egyesek nagy előszeretettel tüntetik fel ezt az időszakot – főként az utána következő „elhibázott” privatizációs stratégia fényében – már-már aranykornak.¹⁹ A magyar mezőgazdaság sikeressége mellett érvelők elsősorban mennyiségi mutatókkal igazolják az ágazat fejlettségének nemzetközi színvonalát: például 1987-ben az egy főre jutó

gabonatermelésben Magyarország a harmadik helyen állt, csak Kanada és Dánia előzte meg, míg mögötte végeztek olyan termelők, mint az Egyesült Államok és Ausztrália. Az egy főre jutó hústermelésben ugyancsak a harmadik helyet foglaltuk el Dánia és Hollandia mögött. Az egy hektárra jutó gabonahozam és az egy tehénre jutó tejmennyiség mutatóit nézve is a nemzetközi mezőny első harmadában helyezkedtünk el. Ugyanakkor azonban sokkal rosszabb képet mutat az, ha a pusztán mennyiségi összehasonlítás helyett a mezőgazdasági termelés hatékonyságát komplex módon elemezzük és hasonlítjuk össze nemzetközi adatokkal [FERTŐ 1993].

Kétségtelen, hogy a hatvanas évek elejére befejeződött kollektivizálás után **a magyar mezőgazdaság** – főként a többi szocialista országgal való összehasonlításban – jelentős, **elsősorban mennyiségi sikereket ért el**.

Az agrárágazat sikerei azt jelentették, hogy a magyar mezőgazdaság a többi szocialista országhoz képest

- a) magas színvonalon biztosította a hazai élelmiszerellátást;
- b) a termelés egyharmadát exportálta;
- c) továbbá a nyolcvanas évek közepén a termelés mennyiségi mutatói világszínvonalúak voltak.

Az agrárágazat szóban forgó sikereit a következő tényezők befolyásolták:

- a) A hetvenes évek végétől az **agrárértelmiség megélte politikai emancipálódását**, sőt, a nyolcvanas években még azt is, hogy a gazdasági rendszer piaci értékekhez igazodó modernizálódásában az agrárágazat intézményei rendszeresen pozitív példaként szerepeltek. A többi szocialista ország mezőgazdasága számára a magyar modell követendő példává vált, az élelmiszerkínálat – politikai szempontból is fontosnak tartott – viszonylagos bősége és választékossága vonzotta a kelet-európai bevásárló turizmust. Még a nyugati agrárgazdasági és gazdaságpolitikai irodalomban is sikeres, egyben-másban követendő s mindenképpen versenytársként kezelendő mezőgazdaságnak írták le a magyar agrárgazdaságot.

¹⁹ A nyugati szakirodalomban is többen pozitív példaként említik a magyar mezőgazdaságot, ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy a további fejlődéshez intézményes változások kellenek, amelyre az

b) Az az öntudat és önbizalom, amely a magyar politikai gondolkodást és az agrárágazat meghatározó szereplőit áthatotta, támaszkodott ugyan ideológiai forrásokra is, döntően azonban azon a megélt élményen alapult, hogy **a magyar mezőgazdaság sikeresen asszimilálta a modern agrotechnikát**, látványos termelés- és termelékenység-javulást ért el, amit jelentős állami támogatások segítettek. Hozam- és export-teljesítménye több területen a legfejlettebb országok színvonalát érte el.

c) A hiánygazdaságból a hatvanas-hetvenes években kinőtt akkori rendszer törekedett arra, hogy ne vegye el a termelési kedvet – időnként nagy gondot okozva ezzel a feldolgozó vállalatoknak –, és, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz, inkább **ár- illetve támogatási szabályozásokkal megvalósítandó termeléspolitikában**, mint piaci keresletben és kínálatban gondolkodott. Ráadásul a hetvenes évek végére **a mezőgazdaság olyan stratégiai ágazattá vált**, amelyen nem egyszerűen az élelmezés-biztonság és a falusi lakosság egy részének jövedelme múlt, hanem az agrárgazdaságtól távol eső területek biztonsága, működési feltételei is.

d) A tervgazdaság sajátos gazdaságfejlesztési stratégiája és a KGST-szakosodás olyan nemzetgazdasági munkamegosztást alakított ki, amelyben **a mezőgazdasági és élelmiszeripari exportnak kitüntetett szerepe volt az energiaiimport elfogadható áron való biztosításában**. Ez a túlfejlesztett vas- és alumíniumkohászat fenntartása miatt volt nélkülözhetetlen. A kohászat viszont azért kellett, hogy a növekvő keményvalutás agrárexporttal együtt biztosítani lehessen azt a valutát, ami az elsősorban Keletre szállító feldolgozóipar működéséhez szükségeltetett; utóbbi viszont kétszerannyi nyugati importra szorult, mint amennyit keményvalutáért értékesíteni tudott. A mezőgazdasági eredetű exportra tehát két oldalról is nagy szükség mutatkozott: a szovjet relációban a gabona- és a húsexport által biztosított energiahordozók miatt, a nyugati viszonylatban pedig azért, mert minden technikailag megoldható export szükséges volt a feldolgozóipar működésének fenntartásához.

akkori politikai struktúra átalakítása nélkül nem láttak esélyt; lásd például: SWAIN 1985.

e) Ez a viszonyrendszer a nemzetgazdaság egészét helyezte be a világpiacba, és **lehetetlenné tette, hogy az egyes területek önállóan is megmérjék magukat.** A magyar agrárágazat meghatározó részét jelentő gabona-hús vertikum esetében például ez azt jelentette, hogy csupán analógián alapuló megfontolások alapján tudhatta, aki tudni akarta, hogy gabonatermelésünk általában versenyképesnek tekinthető, hústermelésünk viszont – legalábbis az adott méretben és szerkezetben – nem. A hústermelés azért volt a termelők zöme számára gazdaságos, mert visszafogták a takarmány árát, és az exporttámogatásokkal kerültek a húsüzemek egyensúlyba. A látszólag irracionális mértékűnek tűnő húsexport-támogatás pedig azért volt védhető, mert KGST relációban úgyis megalapozatlanok voltak az árak, és a cserébe kapott olcsó energiahordozókat épp ezért járulékkal támogatott áron adta tovább itthon az állam. A járulék arányos része pedig fedezte az exporttámogatás jó részét. Az elszámolásokban tehát a rendszer nagyjából egyensúlyban maradt. Az esetleges piaci zavarok csupán szabályozási zavarnak tűntek.

A nyolcvanas évek elején a gazdaságirányításban megjelent ugyan olyan törekvés is, amelyik megpróbált szembeszállni a szóban forgó termelési-értékesítési körök együttes növekedésének fokozódó irracionálisával, de 1984-ben ez a racionalizáló gazdaságpolitikai irány vereséget szenvedett. Az 1985-ben elfogadott új ötéves terv újabb lökést adott a gabona-hús vertikumnak. Közben folyamatosan érvényesült a mindenféleképpen való (de nem egészen irracionális) konvertibilis exportra törekvés szívóhatása is. Így majdnem minden termelési és szervezési leleménynek esélye volt arra, hogy piacot találjon.

A nagyüzem és a kistermelés nagyvonalakban békésnek tűnő együttélése a hatvanas évektől 1988-1989-ig ezen a tágnak látszó piacon volt lehetséges. De ez tette lehetővé azt is, hogy a mezőgazdaság vagy az élelmiszeripar bővülése és technikai fejlődése csupán a források és a szervezés kérdéseitől függjön. Ennek főbb jellemzői az alábbiak voltak:

a) A **vállalkozási hierarchia alsó szintjét** a „nagyüzem integrálja a kistermelést” formula jellemezte. Ez azt jelentette, hogy **a mellékfoglalkozású és a családi mezőgazdasági vállalkozás földhasználata nagyobb részben a nagyüzem földhasználati rendszerébe volt illesztve** (ami persze megfelelő tevékenységstruktúra esetén a kisvállalkozás számára is előnyös volt), illetve a kistermelés szolgáltatásainak zöme a nagyüzemtől függött. Másrészt azt, hogy a nagyüzem vezetése tudatosan biztosított kiegészítő életteret a dolgozók családjának és – ha lehetőség nyílt rá – bekapcsolta üzleti rendszerébe a háztáji és a kiegészítő gazdaságokat is.

b) A hetvenes évek közepére jelentőssé vált a nagyüzemektől független (főképp nem mezőgazdasági foglalkozású) személyek kistermelő gazdaságainak áru-termelése. Így a kistermelők piaci kapcsolatai és a termelő-művelő eszközök magántulajdonbeli elterjedése lehetővé tették, hogy a második gazdaság saját üzleti, szolgáltató és munkacsere hálózatai jöjjenek létre. Ezen a bázison a családi vállalkozások látványos differenciálódása alakult ki.

c) A nyolcvanas évek racionalizáló és korlátozott liberalizáló törekvései tovább formálták a nagyüzemek üzleti szervezetét, így a különböző természetű kistermelői csoportok – gyakran függetlenül attól, hogy ideológiailag háztájiról vagy más gyökerű családi vállalkozásról volt-e szó – sok helyen önállóan csoportosultak, és saját szolgáltató szervet alakítottak ki, vagy szerződésekkel tették világossá viszonyukat a nagyüzemmel.

d) A nyolcvanas évek végére több nagyüzemben vállalkozási hálók jöttek létre. Ennek kapcsán olyan önálló szolgáltató vállalkozások alakultak ki, amelyek a saját nevükben vállaltak munkát, illetve szerződtek, és olyan önálló – többnyire bérletben működő – termelő egységek, amelyek maguk is a második gazdaság szolgáltató és piaci kapcsolatépítő rendszerére támaszkodtak.

Ezek a változások a nyolcvanas évek végére azzal jártak, hogy halványult a nagyüzemek kitüntetett szerepe az élelmiszeripari és az exportcélú kereskedelmi kapcsolatépítésben.

A mezőgazdasági vállalatok és vállalkozások **gazdasági hierarchiájának másik szintje a termelési rendszerekben jelent meg**. Ezek a rendszerek a szaktanácsadást és tapasztalatcserét, valamint az összehangolt technológiai fejlesztést szolgálták. Rendszeralakító tevékenységük lényege azonban az volt, hogy – különösen a hetvenes években – külkereskedelmi kapukat teremtsenek a hivatalos illetékességen alapuló intézményrendszer (állami külkereskedelmi vállalatok, monopóliumok) kikerülésére.

Mivel a kivételezettség kiváltságai a rendszergazdához kapcsolódtak, egyúttal erősek voltak a gazdaságilag sikeres, de a kiváltságokból kimaradt gazdaságok emancipációs törekvései is. Mind a rendszerek, mind a rendszergazdákkal rivalizáló, önálló üzleti stratégiát választó nagyüzemek olyan szervezeteket és funkciókat alakítottak ki, amelyek helyettesíteni tudták a modern, többé-kevésbé nyitott piacokon kifejlődött agrárgazdaság intézményeit és funkcióit. A technikai újítás ezért nem korlátozódott egy-egy modernizációs hullámra, hanem folyamatossá vált, a magyar gabona-hús, ipari növény szektornak és tejgazdaságnak az amerikai és a nyugat-európai technika természetes részévé lett. Ezek a szerveződések biztosították a célzott, minőségi termelés kultúrájának elterjesztését, a biológiai és növényvédelmi tudatosság termelési kultúrába építését.

A magyar élelmiszer-gazdaságban az előzőekben jellemzett viszonylagos pozitív teljesítmények mellett a nyolcvanas évek végére olyan összefüggő üzemszervezeti, pénzügyi-hatékonysági, értékesítési, termékszerkezetbeli és versenyképességi problémák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezték az addigi fejlődési út folyathatóságát. Ez a következőkkel függött össze:

- a) A politika a legalapvetőbb kérdésben, a **tulajdoni kérdésben nem engedett**, az „abszolút tulajdonos”²⁰ nem engedte ki a kezéből a döntési jogosultságokat a tulajdon alapvető kérdései fölött. Ez a jogi szabályozásban elsősorban az **oszthatatlan szövetkezeti tulajdon mozdíthatatlanságát, valamint a termőföld magántulajdonának szigorú korlátozását** jelentette.

²⁰ TELLÉR Gyula korábban már használt kifejezése: TELLÉR 1994.

b) A mezőgazdaság hatékonyságának növelése érdekében el kellett volna indulnia egy átalakulási folyamatnak, hogy az **üzemszerkezet polarizáltsága megszűnjön**, az óriási üzemmérettel rendelkező szövetkezetek és a tőlük erősen függő kis családi gazdaságok ugyanis a világpiacon bekövetkező változásokra nem tudtak olyan rugalmasan reagálni, mint külföldi versenytársaik. A hazai piac telítődése és az élesedő világpiaci verseny²¹ ezeket a problémákat felszínre hozta. A föld magántulajdonának korlátozása azonban megakadályozta a középmeretű üzemek kialakulását. Sőt, mint már említettem, **a politikai hatalom, különböző okok miatt, még nagyobb szövetkezeteket kívánt létrehozni**. A mezőgazdaság üzemi struktúrája a szocialista fejlődés következtében szélsőségesen duálissá vált.²² Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a történelem során a hazai mezőgazdaság üzemrendszerére mindig jellemző volt a kisüzem–nagyüzem kettőssége [TÓTH 1988].

c) Az akkori mezőgazdaságban két, szélső pontot képviselő, **fejlődési tartalékait egyre inkább felélő munkaszervezet és üzemtípus játszott főszerepet**.²³ A nagyüzemek és a kisüzemek kényszerű szimbiózisára épült a rendszer. Ennek az együttműködésnek, a magángazdaság korlátozott megjelenésének korábban voltak előnyei, de erre az időre ez a struktúra felélte tartalékait. A mezőgazdasághoz ugyanakkor egy olyan, zömmel monopolizált, különféle ellátói és felvásárlói kötelmekkel felruházott élelmiszeripar és kereskedelem kapcsolódott, mely attól alapvetően elszakítva tevékenykedett. Az egyes élelmiszerek előállítására és forgalmazására során az együttműködési lánc szereplői (mezőgazdasági szervezetek, feldolgozó, bel- és külkereskedelmi vállalatok) nem voltak érdekeltek egymás eredményességében. Ez „szétfeszítette” a termékpályákat, azok koordinálása és integrálása akadozott, lerontva az élelmiszertermelés egészének hatékonyságát is.

²¹ A szakirodalomban zöld forradalomként ismert időszak (a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig) nagymértékű változást hajtott végre a világ agrártermelésében. A technológiai fejlődés tőkeintenzív gazdaságokat hozott létre, és a termelékenység igen gyorsan fejlődött. A biológia és kémia eredményeit felhasználó, az ipari jellegű munkaszervezéssel bíró mezőgazdaság árupiacán ez (is) élesedő versenyt okozott.

²² Ebben meghatározó szerepe volt a nagyüzemeknek.

²³ A téma részletes elemzését tartalmazza: HEGEDŰS–HERBST 1991.

d) A magyar mezőgazdaság, a differenciálódási és racionalizálódási folyamatok ellenére, a nyolcvanas évek végéig nem haladta meg tayloriánus szervezési elveit. S nemcsak a tervgazdaság, illetve a későbbiek során kialakuló „vegyes mechanizmus”²⁴ jellemzőiből következett ez a mindent átható taylorizmus, hanem az agrárértelmiség természetéből is, hiszen épp ezen eszmék, vállalat-szervezési elvek révén tudta – legalábbis részben – átvenni a hatalmat a pártbürokrataktól és a középparasztok leszármazottaitól. Így hiába léteztek itt „amerikai” üzemméreteket, hiába uralkodtak a – még Nyugat-Európa egyes agrárgazdasági ágai által is irigyelt – amerikai technológiai modellek, a magyar agrárgazdaság társadalmi természete nagyon fontos jegyekben tért el az amerikaitól.

- a tulajdon korlátozott szerepe miatt a vezetői elit értékvilága határozta meg, hogy mi intézményesülhetett;
- a piacok nem voltak nyíltak – csak a központilag kijelölt szereplők versenyére korlátozódtak – így nem volt elég hatékony a technológiák, szervezési módok, vállalkozások és személyek szelekciója, túl későn váltak effektívvé a pénzügyi korlátok;
- a vállalkozás (menedzsment) és a munkavégzés – még a legigényesebb munkák esetében is – társadalmilag elválasztott maradt;
- a szakmai kultúrák változása, a változás terjedése sok területen szűk körbe zárva ment végbe, és egyáltalán nem járt együtt a gazdálkodói kultúra változásával, tömegesedésével, valamint a politikai kultúra fejlődésével.

e) Bár a hetvenes és nyolcvanas években az egyes termelési fázisok termelékenységének növekedése folyamatos volt, és a hetvenes évek átfogó technológiai váltása után néhány területen – főleg a szántóföldi művelésben – javult az eszközhatékonyság is, az élelmiszer-gazdaság egészének tökehatékonysága folyamatosan romlott. Ráadásul nem csupán abban a mértékben és azokon a területeken, ahol ez a munkaerő eszközökkel való kiváltásával magyarázható.

²⁴ Először TELLÉR Gyula által használt kategória (1989).

f) Az összekapcsolódó láncolatok egyes fázisaiban rendszeresen **újratermelő-dő eszközpazarlás, máshol krónikus eszközhiány uralkodott**. Az adott viszonyok közt azonban nem tudott kialakulni megfelelő integráló mechanizmus. Az agrár-gazdaság tőkehatékonyság-romlásának másik oka az volt, hogy a nemzetgazdasági determinációk (exportkényszer) szerkezeti hatásai a rosszabb tőkehatékonyságú területek (például a hússzektor) súlyának növekedése irányába hatottak, amelyek nagy központi kampányokban öltöttek testet.

g) A gazdaságok vagy a szövetkezetek szintjén a rosszul összehangolt üzemi rendből fakadó rendszerveszteséget gyakran **elfedte vagy kompenzálta a jelentős mértékűre nőtt, általában nagy forgási sebességű nem-mezőgazdasági kiegészítő tevékenységek** (az úgynevezett melléküzemágak) **nagy aránya**. Ezek leválása vagy tönkremenése a nyolcvanas évek végén hirtelen érzékletessé tette a valóságot. Az 1250 szövetkezet negyede gyakorlatilag a csődhelyzet valamilyen szintjére került, de további hét-nyolcszáz is éppen csak a költségeit tudta fedezni [HANTÓ–OBERSCHALL 1997]. A nyereséges melléküzemágak kiváltak vagy a veszteséges alaptevékenység finanszírozójává váltak – egyre kevesebb sikerrel.²⁵

Az évtizedfordulóra egyre világosabbá vált: a kialakult vállalati szervezeti rendszer nem alkalmas arra, hogy egy kiépülő piacgazdaságba integrálódni tudjon, annak dualizmusát oldani kell. Az üzemrendszer és a tulajdonviszonyok átalakítása elengedhetetlen volt, a magántulajdon és az egyéni kezdeményezés fokozott szerepére kellett támaszkodni. **A magyar agrárgazdaság emellett egyre komolyabb piaci problémákkal is szembe került.** Az emelkedő élelmiszerárak (a mérséklődő fogyasztói ártámogatás), az életszínvonal általános visszaesése miatt szűkült a bel-földi kereslet. Egyidejűleg a külpiaci értékesítésben is kedvezőtlen fejlemények következtek be. A kelet-európai együttműködési rendszer feszültségeivel, illetve a magyar agrárexporton és a KGST-ből (főként a Szovjetunióból) származó energia- és nyersanyagimporton alapuló, a magyar gazdaság torz struktúráját éltető hatalmas pénz-

²⁵ Erről részletesebben például: HERBST 1988.a.

ügyi forrásokat felemésztő árucere-forgalom megkérdőjeleződésével az élelmiszer-gazdaság külpiacai, értékesítési pályái is megrendültek. Az agrárszektor piacváltásának, orientáció- és termékszerkezet-váltásának, az agrárrendszer átalakításának kérdése megkerülhetlenné vált.

IV. TULAJDONI ÉS SZERVEZETI REFORM A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

A magyar mezőgazdaságban lezajló **privatizáció** szervesen illeszkedik ahhoz a felfogáshoz, amely a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet legfontosabb feladatának – helyesen – a termelőeszközök magánkézbe juttatását tartotta. Míg ez az ipari szektorban alapvetően a tőke különböző megjelenési formáinak (telek, ingatlan, gépek stb.) eladását, átadását jelentette,²⁶ addig **az agrárszektorban a föld mint természeti erőforrás értékesítése kapott kiemelt jelentőséget**. A termőföld tulajdonának rendezése mellett meghatározó volt az **egyéb termelési eszközök tulajdoni helyzetének újraszabályozása** is. A mezőgazdaságban alapvető két termelési eszköz magánosítása ugyan elválasztható, azonban – amint ezt a későbbiekben majd elemzem – a szétválasztás különböző problémákat vet fel.

Bár a második világháború után Magyarország a földosztás és a kollektivizáció kapcsán is megélt két nagy tulajdonátrendezést, mégis, a kilencvenes évek elején – az előzőhöz képest alapvetően más politikai, társadalmi és gazdasági körülmények között – valódi tapasztalat nélkül kellett belevágni a privatizációba.²⁷ Mivel nagy tömegben, lehetőleg minél kevesebb idő alatt kellett lebonyolítani a föld és az egyéb termelési eszközök magánkézbe adását, az akkori gazdaságpolitikai döntéshozóknak az elmélet által kínált lehetőségek közül gyorsan kellett választaniuk.

²⁶ Természetesen a valóságban a privatizáció kapcsán nem egyszerűen tőke (és munkaerő) adásvétele történt, hanem leggyakrabban a vállalat tulajdonjogának, illetve az ezt megtestesítő értékpapírnak az eladása, de a vállalatok privatizációjának lecsupaszított közgazdasági tartalma ez.

²⁷ Megjegyzem, egyik esetben sem szerves gazdasági fejlődésről, hanem politikai és társadalmi kor-szakváltásról volt szó.

IV. 1. A privatizáció néhány elméleti összefüggése és kelet-európai tapasztalatai

IV.1.1. Az államtalanítás²⁸ lehetséges módjai jogi megközelítésben

Jogelméleti nézőpontból az államtalanításnak hat módja lehetséges:

- a) reprivatizáció;
- b) kártérítés;
- c) kártalanítás;
- d) ingyenes vagyonátadás;
- e) privatizáció;
- f) kárpótlás.

A **reprivatizáció** azt jelenti, hogy ingyen visszakapja a tulajdonát az, akit korábbi államosítás során a tulajdonjogától megfosztottak. Kétségtelen, hogy az államtalanításnak ez a módja elégíti ki leginkább az emberi igazságérzetet, különösen a tulajdonukat az államosítás során elvesztőket.

Ugyanakkor a reprivatizáció ellen több érv is felhozható. Ellene szól az időtényező, vagyis az, hogy a tulajdontól való megfosztástól az 1990-es változásokig hosszú idő telt el, ezért sok esetben a tulajdonos nem található meg, illetőleg tulajdonjoga nehezen bizonyítható. További problémaként jelentkezik, hogy sok tulajdon az eltelt időszakban megsemmisült, illetőleg értékváltozások, beruházások történtek, bonyolult elszámolásokat kellett volna alkalmazni. A magyar privatizáció történetében fontos érvnek tekinthető, hogy a folyamat ne nyúljon el, hiszen az átalakuló gazdaságnak minél előbb működő tulajdonra, egységekre volt szüksége. Az sem tűnt biztosnak, hogy az egykori tulajdonosok, illetve azok örökösei lennének a legjobb tulajdonosok, tudnák legjobban működtetni a visszakapott eszközöket.

²⁸ Az „államtalanítás” fogalmat egyrészt azért használom, mert ez fejezi ki legátfogóbban az állami tulajdon lebontását (ennek lehetséges módjait tárgyalom ebben a részben), másrészt érzékelteti a folyamatok irányát, nevezetesen az állami tulajdontól, illetve a közvetlen állami-, pártbeavatkozásoktól való megszabadulást. A konkrét szabályozást illetően természetesen lényeges különbség van az állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon átalakítása között, amit az értekezésben jelzek is.

A reprivatizáció ellen szóló, más jellegű, fontos érv, hogy részben éppen az állami tulajdon nem hatékony működése következtében felhalmozódott államadósság törlesztésére sem lehetett volna a privatizációs bevételek egy részét fordítani. További problémát okozott, hogy az esetleges reprivatizáció már meglévő használati érdekeket sértett volna.

Politikai viták után Magyarországon a reprivatizáció alkalmazására csak szűk körben, a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezésével²⁹ és az önkormányzatoknak biztosított vagyoni juttatással kapcsolatosan került sor.³⁰ Az egyházaknak való vagyoni juttatás céljaként az elkövetett súlyos jogsértések részbeni orvoslását és az egyházak tevékenységéhez szükséges feltételek megteremtését jelölték meg, míg az önkormányzati vagyonszármazékok az önkormányzatok saját vagyonának a megteremtését volt hivatott szolgálni.

Az államtalanítás módjairól folytatott vita során felmerült a **kártérítés**, vagyis az államosítások során okozott károk megtérítésének lehetősége és szükségessége. A kártérítés a jogellenesen okozott károkért való helytállást jelenti. A jogpozitivizmus szemüvegén keresztül nézve azonban az államosításokat többségében nem jogellenesen hajtották végre, mivel az akkor hatályos jogszabályok szerint jártak el. Lényeges problémaként jelentkezett az is, hogy az állam miből finanszírozza a kártérítést. Ezenkívül az államtalanítás egyik legfontosabb funkciójaként az állam mint tulajdonos helyett más tulajdonost kellett találni a társaságoknak és a vagyontárgyaknak. Ezt a kérdést sem a kártérítés, sem az ezután tárgyalandó kártalanítás nem oldotta volna meg.

A **kártalanítás** a nem jogellenesen (például kisajátítással) okozott károk megtérítését jelenti. A kártalanítással kapcsolatosan – a jogellenességen kívül – ugyanaz vethető fel, mint amit a kártérítésnél már említettem. Lényeges szempont az is, hogy mind a kártérítésnél, mind a kártalanításnál problémát okozott volna – elsősorban az államosítások óta eltelt hosszú idő miatt – a kár mértékének bizonyítása.

²⁹ Ezt szabályozta az 1991. évi XXXII. törvény.

³⁰ 1991. évi XXXIII. törvény az egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzatok tulajdonába adásáról.

Az államtalanítás egyik lehetséges formája az **ingyenes vagyonátadás**. A rendszer-váltás során ingyenes vagyonátadásban az önkormányzatok részesültek, ezt az egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzati tulajdonba adásáról szóló 1991. évi XXXIII. törvény szabályozta. Eszerint térítésmentesen került az önkormányzatok tulajdonába a volt tanácsi ingatlankezelő vállalatok által kezelt lakóépület vagy más célra szolgáló épület; tanácsi kezelésű, állami tulajdonú műemléki ingatlan; tanácsi kezelésű, állami tulajdonú védett természeti terület; az IKV-kezelésű állami tulajdonú be nem épített telek; a volt tanácsi közüzemek vagyona.

A **privatizáció** állami tulajdon magántulajdonba való eladása forgalmi értéken. Ennek az államtalanítási módnak az előnye, hogy valóságos tulajdonosok jönnek létre, bevételt jelent az állam számára. Ugyanakkor azonban önmagában nem teszi lehetővé az elvesztett tulajdonokért való helytállást. A jogi szabályozás alapján a privatizációnak Magyarországon az alábbi főbb szakaszai különböztethetők meg:

- a) az 1989. évi XIII. törvény, amely az úgynevezett „spontán” privatizációt tette lehetővé;
- b) 1990 közepe: központosított és államilag vezérelt privatizáció – ennek keretében jött létre az Állami Vagyonügynökség;
- c) 1991 közepe: „önprivatizáció” – tanácsadó cégek bekapcsolása az Állami Vagyonügynökség tevékenységébe;
- d) 1992-ben az új szabályozás kettéválasztotta az állami tulajdonban lévő vagyont: az ideiglenesen állami tulajdonban lévő vagyon az Állami Vagyonügynökséghez, a tartósan állami tulajdonban lévő vagyon az Állami Vagyonkezelő Részvénytársasághoz került;
- e) 1995-ben a privatizáció újraszabályozásával létrejött az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Részvénytársaság, amelyhez az állam vállalkozói vagyonának összessége tartozik.

A **kárpótlás** azt jelenti, hogy az elvesztett magántulajdonért nem a tulajdon értékével azonos, de valamilyen mértékű térítést nyújt az állam. Ennek az államtalanítási módnak az a hátránya, hogy nem elégíti ki a károsultakat, valamint nem oldja meg a tulajdonos-kérdést sem. Ezen kívül a kárpótlás finanszírozása forrást igényel. A kár

pótlással az államosítás során kárt szenvedettek – ha nem is a kárukkal azonos mértékű – térítést kapnak. A kárpótlást a magyar jog két fő területen, a tulajdoni sérelmeknél és a személyi sérelmeknél szabályozta. Ennek az államtalanítási módnak a mezőgazdaságban nagy a jelentősége.

IV.1.2. Az államtalanítás közgazdasági megközelítésben

A közgazdasági irodalomban **a privatizáció céljaiként** leggyakrabban az alábbiakat említik:³¹

- a) az állam gazdasági szerepének csökkentése;
- b) a gazdaság decentralizálása;
- c) a tulajdonosi kör szélesítése (egyáltalán, a nem állami tulajdonosi kör megteremtése);
- d) hatékony és rugalmas magánvállalati szektor kialakítása;
- e) az állami kiadások csökkentése (elsősorban a gyenge állami vállalatok támogatásának beszüntetésével);
- f) az állami bevételek növelése az értékesítés árbevételével és az adókkal;
- g) a vállalati hatékonyság növelése;
- h) a javak és szolgáltatások minőségének javítása;
- i) új beruházások vonzása, új vállalkozások előmozdítása;
- j) politikai érdekek és szempontok kielégítése.

Természetesen az előbbieken említett célok mindegyikének megvalósítása kívánatos lenne, azonban ezeknek egyszerre – részben egymásnak is ellentmondó jellegük miatt – nem lehet eleget tenni. Így például a magántulajdonosi kör szélesítésének legjobb módja a részvények kedvezményes eladása vagy ingyenes szétosztása, azonban ez

³¹ Itt Emanuel S. SAVAS munkáját vettem alapul (1993).

ellentétben áll az állami bevételek minél erőteljesebb növelésének igényével. A magyar privatizáció – korszakonként és ágazatonként változva – a fenti célok mind-egyikét meg kívánta valósítani, gyakran azonban anélkül, hogy a privatizációs prioritásokat meghatározta volna, vagy a következményekkel számolt volna.

Az állam valamely területről való kivonulásának módszereit a közgazdasági irodalom leggyakrabban az alábbiak szerint kategorizálja [SAVAS 1993]:

a) **Tőkekivonás** (az állam a vállalatot vagy annak egyes vagyontárgyait átruházza), ami történhet:

- értékesítéssel (külföldi vagy belföldi befektetőnek, magán- vagy jogi személynek, versenytársnak, menedzsereknek, dolgozóknak stb.);
- ingyenes átadással (a fenti szereplők valamelyikének vagy kárpótlás formájában az eredeti tulajdonosoknak, többnyire valamilyen értékpapír segítségével);
- felszámolással;

b) **Feladat-átruházás** (az állam a javak és szolgáltatások előállításának feladatát részben vagy egészben átadja a magánszektornak, azonban fenntartja magának a jogot az eredmény ellenőrzésére), ami történhet:

- szerződéssel;
- koncesszió formájában;
- szubvenciók módjára (termelői támogatással);
- utalványos módszerrel (fogyasztói támogatással);
- megbízási formában;

c) **Kiszorítás** (ez az állam oldaláról passzív folyamat: a magánszféra által kényszerített magatartás, amelynek során bizonyos tevékenységekből a magánszektor fokozatosan kiszorítja az államot, és az igény kielégítésére piaci intézmények jönnek létre), ami történhet:

- nem teljesítéssel;

- visszavonulással;
- deregulációval.

A mezőgazdaság magyarországi privatizációjánál a fentiek közül **több nem jöhetett számításba**, mert:

- a módszerek egy része nem alkalmas gyors, nagy tömegű magánkézbe adás végrehajtásához;
- a föld speciális termelőeszköz, így aztán nem lehet például felszámolni, vagy az élelmiszerellátást utalványos módon rábízni a magánszférára. Ugyanígy többirányú kockázattal járna például a termőföld eladása az élelmiszeriparnak. A szektorban kétségkívül csökkenne a termelés kockázata, azonban a termelési szintek vertikumának szűkítése túlzott piaci koncentrációhoz vezethetne.

Magyarországon az államtalanítás nagy részben értékesítés, kisebb részben kárpótlás és ingyenes vagyonátadás útján valósult meg.³²

Az is megállapítható, hogy a mezőgazdaság államtalanítása esetében – politikai, ideológiai és gyakorlati megfontolásoktól egyaránt vezérelve – **a kedvezményes formák alkalmazása elterjedtebb volt, mint az ipari szektorban**. Mivel a föld értéke – csakúgy, mint minden más termelési tényezőé – az általa elérhető jövedelem függvénye, a földárak igen alacsonyak voltak (és azok ma is). Ez felvetette annak a veszélyét, hogy a földbirtokszerkezet túlságosan koncentrált marad, esetleg megfelelő szabályozás híján igen olcsón kerül külföldi kézbe. Szintén a piaci értékesítés ellen szólt, hogy a földnek a közgazdasági érteken túl tradicionális, szimbolikus jelentősége is van, így a társadalmi igazságosság céljának érvényre juttatása nagyobb jelentőséggel bírt, mint más szektorok esetében. A gyakorlati problémák is kisebbek voltak itt: míg a legtöbb 1948-ban államosított ipari vállalatnak 1990-re már többnyire nem létezett jogutódja,

³² Az államtalanítás módjáról annak ellenére lehet múlt időben beszélni, hogy a privatizáció még nem történt meg, mivel a módszerek már eldőlték, nem változnak. A szövetkezeti oszthatatlan tulajdont – bár a jogi jellege más – a tulajdon irányítási mechanizmusának lényegi ismérveit tekintve hasonló közgazdasági tartalma miatt az egyszerűség kedvéért *quasi* állami tulajdonnak tekintem. Rámutatok ugyanakkor arra, hogy 1990 előtt időszakonként jelentős különbségek figyelhetők meg a szövetkezeti tulajdon irányításának mikéntjében.

a föld fizikailag nem semmisült meg, és (többnyire) egykori tulajdonosai is felderíthetők voltak.

A kilencvenes évek elején sok súlyos politikai vitát kavart az a kérdés, hogy a fenti érvek hatására a kárpótlásos vagy a közgazdaságilag előnyösebbnek tartott készpénzes privatizációt válasszák-e a gazdaságpolitika döntéshozói, illetve milyen arányban keverjék azokat.³³ A kárpótlás gyakorlati lebonyolítása esetében pedig a kérdés úgy merült fel: részleges vagy teljes körű, közvetlen vagy közvetett legyen-e. A válaszban éppúgy találhatunk gyakorlati megfontolásokat, mint politikai tényezőket.

IV.1.3. Az agrárreform közép-kelet-európai összehasonlításban

Mielőtt a magyarországi tulajdoni és szervezeti átalakulást tárgyalnám, röviden áttekintem a volt szocialista országokban végbement változásokat. Ez azért szolgál tanulságokkal, mert a közép-kelet-európai államok a több tekintetben hasonló politikai, társadalmi és gazdasági körülményeik miatt a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején ugyanazokkal a problémákkal és feladatokkal néztek szembe, mint Magyarország. A tulajdoni viszonyokban lezajlott reformfolyamat mellett értékelem az agrárátalakulás egyéb területein végbement változásokat is.

A legtöbb országban már az ötvenes-hatvanas években jelentkeztek a szocialista típusú termelés problémái, amelyeket csak folyamatos (fél)reformokkal tudtak kezelni a nyolcvanas évek végéig. A magánföldtulajdon és a földpiac megteremtésének kérdéseiben – bár mindenhol éles politikai viták övezték – egyetértés alakult ki, a privatizáció csupán az egykori Szovjetunió területén ütközött nagyobb ellenállásba. A legtöbb ország elismerte a korábbi tulajdonosok jogait, de ezt nem egyformán kezelték. Általános jelenség volt a reprivatizáció (a régi tulajdonosok kapták vissza földjeiket) – kivéve a korábbi Szovjetunió tagállamait és Magyarországot. A Független Államok

³³ Ami már akkor is világos volt: a választás nagymértékben meghatározza a szövetkezetek jövőjét és a mezőgazdasági termelési struktúráján keresztül annak teljesítményét.

Közösségének tagállamaiban csak olyanok vehettek részt a privatizációban, akik vállalkoztak mezőgazdasági termelésre.³⁴

A témával foglalkozó legtöbb tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy a régió összes országban a földpiac kiépítése még az elején jár.³⁵ Többnyire adminisztratív eszközökkel kívánják akadályozni a földbirtok túlzott koncentrációját, a spekulációkat, és csak az utóbbi időben liberalizálják a szabályozást.

A 6. táblázat néhány térségbeli ország privatizációs gyakorlatát és földpiaci helyzetét hasonlítja össze.

³⁴ Az okok alapvetően a történelmi hagyományokra vezethetők vissza: a föld magántulajdona nemigen volt jellemző erre a térségre.

³⁵ Így például FERTŐ 1995.

6. táblázat. A földmagántulajdon megteremtése és korlátozása
Közép-Kelet-Európában

Ország	A földmagántulajdon megteremtése	A földmagántulajdon és a bérlet korlátozása		
		a tulajdonnagyság maximalizálása	a bérlet korlátozása	a forgalom moratóriuma
Albánia	szövetkezeti tagok és falusi lakosság	nincs	nincs	nincs
Baltikum	reprivatizáció + szövetkezeti tagok
Bulgária	reprivatizáció + szövetkezeti tagok	20-30 hektár	..	3 éves eladási moratórium
Cseh–Szlovák Köztársaság	reprivatizáció + szövetkezeti tagok	reprivatizációnál nincs, egyébként 150-200 hektár	nincs	nincs
Kelet-Németország	reprivatizáció + szövetkezeti tagok	nincs	nincs	nincs
Magyarország	kárpótlás + szövetkezeti tagok	300 hektár/ 6.000 aranykorona	maximált bérleti idő	külföldiek kizárása
Oroszország, Ukrajna, Moldávia	a háztáji gazdaságok területének növelése, a földrész kivehető a kolhozból, a tartalékföldek kiosztása zömében a mg-ban korábban nem dolgozók között	50-100 hektár	országonként eltérő korlátozások	5-10 év moratórium, csak a helyi közigazgatáson keresztül
Örményország	teljes körű privatizáció a falusi lakosság körében	nincs	nincs	nincs
Románia	reprivatizáció + szövetkezeti tagok	100 ha családonként	..	külföldiek kizárása

Forrás: CSAKI 1994 609.

Amint már említettem, a legtöbb országban jogilag, formálisan magántulajdonban maradt a termőföld, így valójában nem is történt privatizáció. Ebből az is következett, hogy például **Csehszlovákiában**, aki földnélküli termelőszövetkezeti tag volt, az is maradt.³⁶ Összesen 3,5

³⁶ Erőteljes különbség, hogy mivel Magyarországon mindenki részesedhetett a földből, jobban érvényre juthatott az „azé a föld, aki megműveli” elv.

millió korábbi tulajdonosnak – vagy azok örökösének – volt joga körülbelül 2,5-3 millió hektáryi föld visszaigénylésére. Ez azt jelentette, hogy az állam az állami gazdaságok és szövetkezetek gondozásában levő földek nagyjából felét juttatta vissza volt tulajdonosainak a reprivatizációval. Azért csak ennyit, mivel Csehszlovákiában meglehetősen nagy volt az állami gazdaságok részaránya a termőföldtulajdonból. A szövetkezeti vagyon maradék részének privatizációját (az egyéb ingó és ingatlan termelőeszközökét) nem bízták a szövetkezetekre. A szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény írta elő, hogy a nettó vagyon 75 százalékának felosztása milyen arányban történjen: 50 százalékot az eredeti földtulajdonosok kaptak, 30 százalékot az egyéb vagyoni hozzájárulás alapján osztottak szét, 20 százalékot a jelenlegi szövetkezeti tagság kapott. A nettó vagyon további 25 százalékát közvetlenül értékesítették a korábbi tulajdonosok és a szövetkezeti tagság között. Az állami gazdaságokat pedig 1994 után szinte teljes egészében privatizálták.

A kialakult termelési struktúra nem mutatja olyan markánsan a privatizáció hatásait, mint Magyarországon. A kistermelők (családi gazdaságok) részaránya meglehetősen alacsony maradt. A szövetkezetek és a magánkézbe adott állami gazdaságok utódjai használják a termőföld 74 százalékát és csupán 23 százalékot a magángazdaságok. Az átlagos birtoknagyság az előbbieknél 1.100 hektár, míg a 27 ezer kistermelő átlagosan 36 hektáron gazdálkodik [FERTŐ 1996.].

Lengyelországban csak az állami gazdaságok földje volt társadalmi tulajdonban. A föld egynegyedét birtokló állam az államtalanítás során nem a reprivatizációt alkalmazta, mert a vagyon mögött korábban nem volt lengyel magánszemély tulajdonos, mivel az állami földeket egykor német tulajdonosaiktól kobozták el. Így itt a földhöz jutás további földek megszerzését jelentette. Komoly problémát jelent az, hogy az állami gazdaságok pénzügyi helyzete igen rossz, és földrajzi helyzetük miatt is nehezen találnak rájuk vevőket. Egyelőre ezért inkább csak bérbe tudták adni a földeket, a privatizáció várat magára.

A magántermelők kis birtokmérettel rendelkeznek (átlagosan hat-nyolc hektárral), és többségük veszteséges. Lengyelországban várhatóan a mezőgazdasággal foglalkozók egy része a közeljövőben kénytelen lesz elhagyni a szférát. Ez igen jelentős problémákat okozhat a munkaerőpiacon, mert jelenleg az aktívak 20 százaléka dolgozik a

primer szektorban.³⁷ A munkaerő távozása mindenesetre hosszabb távon egészen biztosan földbirtok-koncentrációt fog okozni.

Romániában a földviszonyok átalakításáról 1991-ben alkottak törvényt [VINCZE 1993.]. Ez részben reprivatizációs jellegű, mivel visszaigényelheték a földjüket azok, akik egykor termőföldet vittek be a szövetkezetbe, illetve örökösök is. Másrészt azok a szövetkezeti tagok szintén igényelhetek földet, akiknek nem volt korábban földjük. Legfeljebb tíz hektárt igényelhetek vissza, e határ megegyezik a termőföld tulajdoni maximumával. A földbérlet nagyságát száz hektárban maximálták. Azok a magán-személyek, akik falun élnek, de élethivatásszerűen nem mezőgazdasági tevékenységet folytatnak, 0,5 hektár földhöz juthattak. A külföldiek termőföldtulajdon-szerzését megtiltották. Az előzőekben vázlatosan ismertetett szabályozás következtében Romániában is elaprózódott a termőföld tulajdoni szerkezete, a megszerzett földek átlagos nagysága három hektár alatt volt.

Bulgáriában ugyancsak 1991-ben alkottak törvényt a földtulajdoni viszonyok átalakításáról. Ez is reprivatizációs jellegű jogszabály, mivel vissza kellett adni a földet az 1946-os földreform során földhöz jutott tulajdonosoknak, illetve örökösöknek. A termőföldtulajdon felső határát általában húsz, a hegyi területeken harminc hektárban határozták meg. A földbérlet felső határára nem állapítottak meg korlátot. A föld-elaprózódás megakadályozása érdekében meghatározták a minimális földparcella nagyságot: ez szántóföldnél 0,3 hektár, rét és legelőnél 0,2 hektár. A spekuláció kivédése érdekében három évig megtiltották a földek eladását, valamint a külföldiek termőföldtulajdon szerzését. A termőföldön kívüli egyéb szövetkezeti vagyont lényegében a magyar vagyonnevesítéshez hasonlóan osztották fel.

A privatizáció azonban csupán az egyik, igaz, a legfontosabb eleme az agrárszektor reformjának. A 7. táblázat mutatja, hogy ahol a politikai elhatározás megvolt a változtatásra, a tulajdonosváltással párhuzamosan haladtak az agrárátalakulás egyéb elemei, így a piacliberalizáció, az intézményi feltételek megteremtése és a finanszírozási rendszer kiépítése.

³⁷ Összehasonlításként: Magyarországon 6 százalék alatt van a mezőgazdaságban dolgozók aránya (a Központi Statisztikai Hivatal adata).

7. táblázat. A mezőgazdasági reformok állása 1997-ben

Ország	Piac-liberalizáció	Föld-reform	A feldolgozó és inputellátó ágazatok privatizációja	Vidék-finanszírozás	Intézmény-rendszer keretei	Átlag-pontszám
Magyarország	5	4	5	4	4	4,4
Csehország	5	4	4	4	4	4,2
Észtország	5	3	4	4	4	4,0
Szlovénia	3	4	4	4	5	4,0
Lengyelország	5	4	3	3	4	3,8
Szlovákia	4	4	4	4	3	3,8
Lettország	3	4	4	4	3	3,6
Litvánia	4	4	4	3	3	3,6
Albánia	4	4	4	2	3	3,4
Örményország	3	4	3	3	4	3,4
Grúzia	4	4	4	3	2	3,4
Románia	3	4	4	3	2	3,2
Ukrajna	4	3	3	3	2	3,0
Azerbajdzsán	3	3	3	3	2	2,8
Bulgária	2	3	3	2	2	2,4
Üzbegisztán	1	1	1	1	2	1,2

Forrás: CSAKI 1998 214 (az eredeti változatban a szerző 24 államot sorolt fel)

A táblázatból is kitűnik, hogy a dolgozatban vizsgált időszakban az átalakulás szempontjából a magyar helyzet kifejezetten jónak mondható. Ugyanakkor több (főleg a régió keleti részében található) országban még nagyon a reformok elején járnak.³⁸

³⁸ A magyar osztályzat a következőkből tevődött össze: 1.) Az árupiacon verseny folyik, az állami beavatkozás minimális (5). 2.) A föld nagy része privatizált, de a földpiacok nem működnek rendszeresen (4). 3.) A feldolgozó és inputellátó ágazatok privatizációja megtörtént (5). 4.) A mezőgazdaságot szolgáló pénzügyi intézetek megjelentek, de teljesen hatékony pénzügyi rendszerről még nem beszélhetünk (4). 5.) A kormányzat szerkezetének átrendezése lezajlott, a kutatás, szaktanácsadás intézményei átalakítás alatt állnak. Hatékony közintézményekről egyelőre nem beszélhetünk (4).

Összegezve a volt szocialista országok tapasztalatait, megállapíthatjuk, hogy a kelet-európai országok egyike sem döntött valamely módszer kizárólagos használata mellett, **legtöbbször az értékesítést és az ingyenes vagyonátadást alkalmazták, de az arányok országonként nagyon eltérőek voltak.**

IV.2. A tulajdoni és szervezeti átalakulás szabályozása a mezőgazdaságban

Magyarországon a **termőföld tulajdoni viszonyai átalakításának alapvető törvényi kereteit**³⁹ a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény (a továbbiakban **kárpótlási törvény**), valamint a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybaléptetéséről és az átmeneti szabályokról szóló 1992. évi II. törvény (a továbbiakban **szövetkezeti átalakulási törvény**) adja meg. Az átalakult tulajdoni és használati viszonyok rögzítését, stabilizálását kívánta szolgáltni a **termőföldről szóló 1994. évi LV. törvény**.⁴⁰ Az említett törvények határozták meg a termőföld tulajdoni viszonyainak átalakításával kapcsolatos alapvető tendenciát, nevezetesen azt, hogy a kisebb részt képviselő állami tulajdont kivéve valamennyi termőföld magántulajdonban kerüljön. A fenti jogszabályok eldöntötték azt is, hogy ezen a területen az államtalanítás legfontosabb módja a kárpótlás lesz.

Nem kívánom a kárpótlási folyamatot e dolgozat keretei között részletesen elemezni, csak azokat a legfontosabb jellemzőket emelem ki, amelyek a mezőgazdaság tulajdo

³⁹ Azért nevezem az említett három törvényt a termőföld privatizációja szempontjából alapvető törvénynek, mert a szabályozásban ezek voltak a legfontosabbak, másrészt a kárpótlással kapcsolatosan később több törvény is született, amelyek elsősorban a kárpótló személyi körének bővítésével, illetve a kárpótlás végrehajtásának elősegítésével foglalkoztak.

⁴⁰ Bár a fentiekben nem tettem említést róla, az agrárszektor privatizációjának tényét, még inkább annak mértékét igen komoly politikai viták övezték. Sok fontos területen nemhogy a parlamenti, de még a koalíciós egyet-értést sem sikerült megteremteni. Ilyen volt például az a kérdés, hogy az összességében sikeresnek tekinthető szövetkezeti termelési forma elleni határozott fellépésnek vajon nem lesz-e súlyos negatív hatása a termelésre. Az akkori vezető kormánypart agrárszakértői többnyire azt a véleményt hangoztatták, hogy az agrárszektor privatizációjakor a koalíciós béke megőrzése túlságosan sokat nyomott a latban. Ugyanakkor a nagyüzemi lobbik képviselői igen erősen próbálták súlykolni a hazai köztudatba azt a véleményt, amely szerint a magyar mezőgazdaságban a szövetkezeti termelés (sőt, a szövetkezeti tulajdon) az egyetlen életképes forma.

ni és szervezeti átalakulása szempontjából a legjelentősebbek.⁴¹ Ugyanakkor a folyamat ellentmondásosságának érzékeltetésére megemlítek néhány példát.

IV.2.1. A kárpótlás törvényi előfeltételei

A szövetkezeti átalakulási törvény szerint a termelőszövetkezetek 1992. március 17-ig kötelesek voltak helyrajzi szám szerint elkülöníteni a törvény által különféle tulajdoni és rendeltetési kategóriákba sorolt földterületeket. Erre azért volt szükség, mert az ingatlan-nyilvántartásban addig az szerepelt, hogy egy szövetkezet közös használatában milyen helyrajzi számú és területű földrészek vannak, de a tulajdonosok (a tagok, az állam) a konkrét földrészlettől függetlenül, mint részarány-tulajdonosok jelentek meg. Ebből csak azt lehetett megtudni, hogy az egyes tulajdonosok igénye hány aranykoronára vonatkozik. A törvény koncepciója szerint meg kellett oldani azt a kérdést, hogy minden egyes szövetkezeti használatban lévő, önálló helyrajzi számú tábla valamelyik tulajdonosi kategóriába kerüljön, ezzel lehetővé váljon a termőföld tulajdonosának a tulajdonjog és a földhasználat gyakorlása. Az elkülönítés elvégzése után a tagok tulajdoni részaránya, az állami tulajdoni részarány és a szövetkezet tulajdonában lévő földterület is konkrét helyrajzi számokhoz kötődik.

A termelőszövetkezetek közös használatában lévő termőföldek (5.697.000 hektár) 61 százaléka volt az ország összes földterületének (9.303.035 hektár). A földhasználat országos megoszlását mutatja be a 8. táblázat.

⁴¹ A témáról részletesebben: HERBST 1988.

8. táblázat. A földterület nagysága (ezer hektárban) és aránya (százalékban) a használat szerint 1989. május 31-én

Használó	Terület	Arány
Állam	2.946*	31,7
ebből állami gazdaságok és kombinátok	999	10,7
Szövetkezetek	5.697	61,0
Egyéni és kisegítő gazdaságok	678**	7,3
Összesen:	9.303	100,0

*Előzetes adat, a haszonbérbe adott és az illetményföldekkel együtt.

**Ebből tartós használat 8 ezer hektár (nem tartalmazza a háztáji és az illetményföldet).

Forrás: Földmérési és Távérzékelési Intézet 1989 7

A szövetkezeti átalakulási törvény 13. § (3) bekezdése szerint a mezőgazdasági szövetkezeteknek a közös használatukban, illetve bármilyen jogcímen a tulajdonukba került földekből – helyrajzi szám szerint meghatározva – négy földalapot kellett elkülöníteniük. A termelőszövetkezetek használatában lévő földek tulajdoni megoszlását mutatja a 9. táblázat.

9. táblázat. Szövetkezeti földhasználat tulajdoni forma szerint 1989. május 31-én* (terület ezer hektárban, arány százalékban)

Tulajdoni forma	Terület	Arány
Állami tulajdon**	213	3,8
Szövetkezeti tulajdon**	3.747	61,2
Tagok és velük azonos jogállású személyek tulajdona	1.992	35,0
Összesen:	5.697	100,0

*1968. január 1-jén az állami földek aránya 27,8 százalék, a szövetkezeti tulajdonú földeké 0,1 százalék, a tagi tulajdonú földeké pedig 72,1 százalék volt.

**Tartalmazza az ideiglenes használt területeket is.

Forrás: Földmérési és Távérzékelési Intézet 1989 7

a) A termelőszövetkezeteknek **el kellett különíteniük a tagok, a velük azonos jogállású személyek és a kívülállók tulajdonában lévő földeket.** Ezek a földterületek magántulajdonban voltak – az 1967. évi IV. törvény után nem kerültek szövetkezeti tulajdonba –, a korábban lényegében csak az öröklésre korlátozódott „tulajdonjog” valódi magántulajdonná vált.⁴² Az ebbe a kategóriába tartozó földterületekkel – az említett jogszabályok elfogadása után – tulajdonosaik szabadon rendelkeztek, tehát ez a földterület semmilyen jogcímen (például kárpótlás) nem volt csökkenthető.

b) A szövetkezeti átalakulási törvény alapján **el kellett különíteni a tagi, alkalmazotti földalapot.** A kárpótlási törvény 17. §-a szerint a közös használatú földek elkülönítése során a szövetkezeti tagok és alkalmazottak, valamint az állami gazdaságokban dolgozó alkalmazottak földtulajdonhoz juttatása céljából a szövetkezeti tulajdonban (illetve az állami gazdaságokban dolgozók számára az állami tulajdonban) lévő földekből földalapot kellett képezni. Ennek nagyságát úgy határozták meg, hogy átlagosan szövetkezeti tagonként harminc aranykorona, szövetkezeti és állami gazdasági alkalmazottanként pedig húsz aranykorona jusson. Az így számított földalap aranykorona értéke nem haladhatta meg a szövetkezet tulajdonában, illetve állami gazdaság kezelésében lévő termőföld aranykorona értékének 50 százalékát. E földalap számításánál szövetkezeti tagként, illetve alkalmazottként, továbbá állami gazdasági alkalmazottként azt vehették figyelembe, aki 1991. január 1-jén és azután (a kijelölés időpontjáig) a szövetkezet vagy állami gazdaság tagja, illetve alkalmazottja volt, és a fent meghatározottnál kisebb mezőgazdasági földtulajdonnal rendelkezett. Az így képzett földalap a vagyonnevesítés értelemszerű alkalmazásával a szövetkezeti tagok, illetve az alkalmazottak tulajdonába került.

A szövetkezeti átalakulási és a kárpótlási törvényeket az állami gazdaságok és szövetkezetek jelentős része nem túl nagy lelkesedéssel hajtotta végre. Ennek természetesen alapvetően az volt az oka, hogy az említett jogszabályok az állami gazdaságok és

⁴² Megbízható adatok sajnos nem állnak rendelkezésre arról, hogy e körben hány személy tulajdonáról volt szó, és egyenként mekkora földterülettel rendelkeztek. Valószínűsíthető azonban, hogy az egyes személyek tulajdonában lévő földterületek nagysága hasonló lehetett, mint az 1945-ös földreformmal juttatott területek nagysága.

mezőgazdasági termelőszövetkezetek korábbi struktúrájának, viszonyainak a megváltoztatását kényszerítették ki. Néhány állami gazdaság és szövetkezet egyszerűen „elszabotálta” a tagi, illetve alkalmazotti földalap kijelölését.⁴³ Több állami gazdaság hivatkozott arra, hogy mivel időközben gazdasági társasággá alakult át, így már nem vonatkozik rá a kijelölési kötelezettség. Végül ezekben az esetekben bírósági ítéleteknek kellett kimondaniuk, hogy a jogutódok tekintetében is fennáll a kijelölési kötelezettség. Egyes állami gazdaságoknál az alkalmazottak föld nélkül maradtak, mivel az állami gazdaság, illetve annak gazdasági társasági formában működő jogutódja még mielőtt kijelölte volna az alkalmazotti földalapot – jó- vagy rosszhiszeműen –, gazdasági társaságokat alapított, s a dolgozók jelentős részét ezekbe csoportosította át.

(A társaságalapításokat azonban elsősorban nem ez motiválta, hanem így „vitték ki” az eladósodott anyacég értékesebb eszközeit olyan cégekbe, amelyek így működőképesebbek voltak.) Az alkalmazottak természetesen nem rendelkeztek megfelelő jogi ismeretekkel ahhoz, hogy előre lássák a számukra a későbbiekben kedvezőtlen helyzetet. Sok esetben örültek, hogy az egyébként is működési-likviditási gondokkal küzdő anyacégtől a jobban működő korlátolt felelősségű társasághoz kerültek. A törvény azonban egyértelműen rendelkezett: alkalmazottként csak az volt figyelembe vehető, aki 1991. január 1-jén és azután, a kijelölés időpontjáig az állami gazdaság alkalmazottja volt. Az állami gazdaságok, illetve azok jogutódai által alapított cégek pedig nem minősültek jogutódnak.

c) A kárpótlási törvény 15. §-a alapján a kárpótlás termőföldben történő biztosítása érdekében a szövetkezet vagy jogutódja köteles volt kijelölni azt a tulajdonában vagy használatában álló termőföldterületet, amelyet a kárpótlási törvény 2. számú mellékletében felsorolt jogszabályok alapján szerzett meg. Ez az **I. számú kárpótlási földalap**. A kijelölést a kárrendezési hivatal értesítésének kézhezvételétől számított harminc napon belül végre kellett hajtani. (Az értesítés arról szólt, hogy a tulajdonában vagy használatában lévő és a kárpótlási törvény hatálya alá tartozó módon megszerzett termőföldre tekintettel mekkora aranykorona mennyiségre jelentettek be kárpótlási igényt.) A szövetkezetnek legalább a kárrendezési hivatal értesítésében meghatá-

⁴³ Az itt következő megállapítások 1992 és 1996 között a Földművelésügyi Minisztérium részére vég-

rozott aranykorona értékű termőföldterületet kellett kijelölnie úgy, hogy e földmeny-nyiség átlagos aranykorona értékének meg kellett egyeznie a szövetkezet egyéb föld-területének átlagos aranykorona értékével. Amennyiben a szövetkezet a kijelölési kötelezettségének nem tett eleget, akkor a kárpótlási törvény által meghatározott mó-don megszerzett, s a tulajdonában vagy használatában lévő termőföld teljes egészé-
ben kijelöltnek volt tekintendő.

d) A termelőszövetkezeteknek **el kellett különíteniük az állami tulajdonban lévő földeket** (az állami tulajdonú kárpótlási földalapba). A kárpótlási törvény 19. §-a szerint az állam a szövetkezeti földek árverésével egy időben, illetőleg azt követően állami tulajdonú földeket is árverésre bocsát. Az így árverésre került termőföldek aranykorona értékének el kellett érnie a szövetkezetek által árverésre bocsátott ter-
mőföldek aranykorona értékének 20 százalékát. A 104/1991. Korm. sz. rendelet 24. § (1) bekezdése a privatizációért felelős miniszter, a földművelésügyi miniszter, a pénzügy-miniszter, továbbá – a védett és a védelemre tervezett természeti területek tekintetében – a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter hatáskörébe utalta annak meghatározását, hogy az állami vagyonkezelő szervezetek mely területeken és milyen aranykorona értékben kötelesek állami tulajdonú termőföldet árverésre bo-
csátani, továbbá az állam által a szövetkezetek ingyenes és határidő nélküli haszná-
latába adott, de a kárpótlási törvény alapján árverésre ki nem jelölt állami tulajdonú
földek közül melyeket kell árverésre bocsátani. E határozattal jelölték ki 1994. márci-
us

30-án az úgynevezett **II. számú kárpótlási földalapot**. Ez a földterület – amelynek nagysága országosan nem túl jelentős, mintegy 160.000 hektár – a kárpótlási tör-
vényben meghatározott földárverések tárgya lehet, és így kárpótlási jegy ellenében magántulajdonba kerülhet.

Röviden szólok a II. számú földalappal kapcsolatos egyes eljárásokról. Egyrészt e földalap tekintetében dolgozatom megírásakor is folyamatosan zajlanak az árverések, másrészt ennek kapcsán kitérhetek a vagyoni kárpótlási eljárások lezárásával össze-
függő egyes kérdésekről szóló 1997. évi XXXIII. törvény néhány, témám szempont-
jából fontosabb rendelkezésére. A fentebb hivatkozott kormányrendelet 24. § (3) be

zett kutatásaimon alapulnak: HERBST 1993.d; HERBST 1994.d; HERBST 1996.c.

kezdése felhatalmazza a privatizációért felelős minisztert arra, hogy az árverésre való kijelölésről szóló határozatot indokolt esetben módosítsa. Az állami tulajdonú termőföldek árverésre kijelölésének módosítása iránti kérelmét az abban érdekelt az árverési hirdetmény *Magyar Közlöny*ben való megjelenésétől számított tizenöt napon belül a privatizációért felelős miniszterhez köteles előterjeszteni. A rendelet közelebbről nem határozza meg, hogy mi a módosítás fogalma. Ez a gyakorlatban komoly jog-

értelmezési problémákhoz vezetett, amit végül is a bírósági gyakorlat látszik feloldani. Kutatásaim szerint az eddig kiadott módosító határozatok kivonást vagy úgynevezett cserét tartalmaznak.⁴⁴ Kivonás esetében a földalapba kijelölt földterület átkerül a Kincstári Vagyoni Igazgatóság kezelésébe. Csere esetén szintén kivonás történik, de mivel a kérelmező azonos aranykorona értékű földterületet ajánl fel a kivonandó terület helyett (például egy önkormányzat azért, mert a kijelölt területen szeméttelep működik), a határozat rendelkező részében megfogalmazzák a kivonás mellett azt is, hogy a kivonást követően külön jogügyletre (cserére) van szükség a felajánlott terület vonatkozásában a Kincstári Vagyoni Igazgatóság és a kérelmező között, amellyel a határozat erejénél fogva a felajánlott terület bekerül a földalapba.

A kérelmezők igen gyakori igénye volt, hogy a privatizációért felelős miniszter újabb területeket vonjon be a kárpótlási földalapba, a kárpótlási folyamat végén ugyanis igen sok településen egyáltalán nem jutottak a kárpótoltak földhöz, kárpótlási jegyeiket sem tudták más célra (például részvényt cserére) felhasználni. Az említett kormányrendelet azonban nem hatalmazza fel a privatizációért felelős minisztert további földalap kijelölésre. Ezt az értelmezést támasztja alá a Legfelsőbb Bíróság Kf. II. 28.930/1997/4. számú ítélete is, amelynek indokolása kimondja, hogy „A privatizációért felelős miniszter részére fenti jogszabály-rendelkezés csak azt teszi lehetővé, hogy az árverésre való kijelölés tárgyában meghozott határozatot módosítsa.” Hasonlóan foglalt állást a Legfelsőbb Bíróság Kf. I. 28.403/1997/5. számú ítélete: „A perben nem volt vitás, hogy az alperes hatásköre kizárólag az 1991. évi XXV. törvény végrehajtása tárgyában kiadott 104/1991. (VIII. 3.) Korm. sz. rendelet 24. § (3) bekezdése szerint a földalpnak az árverésre való kijelölésről szóló határozat módo

⁴⁴ A Miniszterelnöki Hivatalban végzett dokumentumelemzésem alapján.

sítására terjed ki, új földalap kijelölésére hatásköre nincs.” A miniszter akárhogyan is dönt, tekintettel arra, hogy az eljárásra az államigazgatási eljárásról szóló törvény rendelkezéseit kell alkalmazni, az érdekeltek a határozatot bíróság előtt megtámadhatják. Mindezek a jogviták tehát késleltetik a kárpótlási folyamat lezárását.⁴⁵

Anélkül, hogy a kárpótlási folyamat gyakorlati problémáinak részletes tárgyalásába kívánnék bonyolódni, megemlítem, hogy több esetben kijelöltek olyan földterületet, amely jelzáloggal terhelt. Mivel erre az esetre nem állapít meg a kárpótlási törvény különös szabályt, csak a polgári törvénykönyv idevonatkozó rendelkezéseit lehet alkalmazni. Nincs szabályozva, hogy a kárpótoltnak ki tartozik helytállni, ha a jogosult a licitáláson jelzáloggal terhelt földet szerez meg, és ezt később a jelzálog érvényesítése miatt „elveszíti”. Tapasztalataim szerint nem elégségesek a polgári törvénykönyv szabályai. Ezt látszik alátámasztani egy konkrét ügyben hozott bírósági döntés is, amely azért helyezte hatályon kívül az adott miniszteri határozatot, amely az ezen indoknál fogva előterjesztett kivonási kérelmet elutasította, mert az eljárás során nem vizsgálták a jelzálog érvényesítésének következményeit és ennek kihatását a kárpótlásra jogosultakra. Ebben az esetben tehát a bírósági gyakorlat lényegében a jogalkotás – ezen a területen sajnálatos módon meglehetősen gyakori – hiányosságait igyekszik pótolni.

A vagyoni kárpótlási eljárások lezárásával összefüggő egyes kérdésekről szóló 1997. évi XXXIII. törvény szerint a II. számú földalap árverésen nem értékesített része tekintetében az állam tulajdonosi jogait a privatizációért felelős miniszter (1998-tól ez a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter) gyakorolja. Amennyiben ez a föld valamely szövetkezet ingyenes és határidő nélküli használatában áll, az – a védett természeti terület kivételével – a föld fekvése szerinti települési önkormányzat kérelmére – figyelemmel a gazdálkodás okszerű követelményeire, meghatározott időpontban – infrastrukturális és más közösségi célra ingyenesen a tulajdonába adható.

⁴⁵ Egyébként 1995. és 2000. január 31. között 574 ügy volt, amelyből hetven peres szakba is került, ezekből 64 jogerősen lezárult. *Forrás:* a Miniszterelnöki Hivatalban végzett kutatásom.

IV.2.2. A kárpótlás formája és mértéke

Az államtalanítás formájának kiválasztása, majd ezután a kárpótlás formájának és mértékének meghatározása gazdaság- és társadalompolitikai szempontból egyaránt nagyon bonyolult kérdés volt. Egyfelől ugyanis jelentkezett az a jogos igény, hogy az államosítás, illetve a kényszer-szövetkezetesítés során jogtalanul és erőszakosan elvett – és a mezőgazdaságban jelentős részben a szövetkezetekhez került – magántulajdont vissza kell származtatni korábbi jogos tulajdonosának, illetve örökösének. Ezzel ellentétben állt az a szempont, hogy a termelőszövetkezetek egy teljes körű kártalanítás során olyan mértékben veszítenék el vagyonaikat, hogy tömegesen működésképtelenné válnának. Ennek következtében – mivel az új szervezeti struktúrák létrejötte hosszabb időt igényel – félni lehetett az egyébként is megnövekedett munkanélküliség drasztikus fokozódásától, illetve attól, hogy a termelő struktúrák szétesése az agrárgazdaságban súlyos (termék-előállítási, forgalmazási stb.) zavarokat okoz.

Magyarországon, az előzőekben említett szempontok mérlegelésével, a döntéshozók – szemben a kelet-európai államok többségével – a **részleges és közvetett kárpótlás** formáját választották. Ez azt jelentette, hogy a kárpótlásra jogosult ugyan maradéktalan erkölcsi elégtételt kapott, de nem jutott hozzá az egykor elvesztett tulajdonához, illetve annak teljes értékéhez, hanem arányosítottan kisebb értékű kárpótlási jegyet kínáltak fel neki. Ez a megoldás ugyanakkor lehetővé tette az agrárstruktúrák fokozatos átalakulását.

A kárpótlási folyamat kulcskérdése volt **az elszenvedett kár nagyságának megállapítása**. Annak elkerülésére, hogy a kár mértékének meghatározása hosszas jogvitákat okozzon, és ezzel növelje a tulajdoni bizonytalanságot, **a kárpótlási törvény** a kár mértékét átalányértékben rendelte meghatározni. Ebben a tekintetben lényegében **három kategóriába sorolható vagyonelemet szabályozott**:

- a) a termőföldet és az erdőt;
- b) az ingatlant (lakás, üzlet, műhely, üres belterületi telek), amelynél az alapterülethez rendelte a kár meghatározását;
- c) a vállalatokat, ahol a kár nagyságát az elvett vállalatok alkalmazottainak létszámától függően kellett meghatározni.

A termőföld esetében a kár mértékét a termőföld kataszteri tiszta jövedelme (aranykorona értéke) alapján kellett megállapítani úgy, hogy egy aranykorona érték ezer forintnak felelt meg. Erdők esetében pedig az **aranykorona érték** négyszeres szorzatát kellett alapul venni. Ha a volt tulajdonos a termőföldjéért csereföldet kapott, a kár mértékét a különbözetként mutatkozó aranykorona érték alapján kellett meghatározni. Amennyiben a földrészlet aranykorona adata a korábbi okiratból nem volt megállapítható, akkor azt a föld fekvése szerinti község kataszteri tiszta jövedelmi adatainak 1982–1985. évi lezárása során megállapított átlagos aranykorona adatok alapulvételével kellett kiszámolni. Ha az eredeti földet, illetve annak egy részét művelés alól kivett területként vagy halastóként tartották nyilván, a kár mértékét a föld fekvése szerinti község legalacsonyabb minőségű szántóművelési ágra meghatározott aranykorona értéke alapján kellett megállapítani.

A kárpótlás mértékét az előzőekben ismertetett módon megállapított kárnak a *10. táblázat* alapján számított összege adta.

10. táblázat. A kárpótlás mértéke a kár értéke alapján

A kár értéke	A kárpótlás mértéke
0–200.000,- Ft	100 százalék
200.001–300.000,- Ft	200.000,- Ft és az azon felüli rész 50 százaléka
300.001–500.000,- Ft	250.000,- Ft és az azon felüli rész 30 százaléka
500.001,- Ft-tól	310.000,- Ft és az 500.000,- Ft-on felüli rész 10 százaléka*

*A kárpótlás mértéke tulajdoni tárgyanként és volt tulajdonosonként az ötmillió forintot nem haladhatta meg.

Több tulajdonos esetében a kárpótlás mértékét a tulajdonostársak között a vagyontárgyra vonatkozó tulajdoni hányaduk arányában kellett meghatározni.

A kárpótlás módja **kárpótlási jegy** biztosítása volt. Ennek a mezőgazdaságban történő felhasználását a későbbiekben tárgyalom.

Korábban már említettem, hogy a hetvenes-nyolcvanas években (az 1967. évi IV törvény elfogadása után) a termelészövetkezeti földtulajdon megteremtése érdekében a megváltás és a földfelajánlás intézményei segítségével a termelészövetkezetek

alacsony áron felvásárolták a tagok (volt tagok) földjeinek jelentős részét. A kárpótlás egyéb módjai emiatt technikailag is nehezen lettek volna megoldhatók, mivel nem léteztek vagy legalábbis bizonytalanok voltak azok az ingatlan-nyilvántartási adatok, amelyek valamely magánszemély földre vonatkozó korábbi jogait igazolták volna. A föld szövetkezeti felvásárlását ezért ugyanúgy törvénytelennek tekintették, mint a vagyon elvételének más módjait, és a kárpótlási törvény hatálya alá tartozónak minősítették. A kárpótlási törvény 1. és 2. számú melléklete sorolta föl azokat a jogszabályokat, amelyek alkalmazása során sérelmet szenvedettek terjeszthettek elő kárpótlási igényt.

IV.2.3. A kárpótlási jegy és a földárverés

A kárpótlás nem készpénzben, hanem kárpótlási jegy formájában történt. **A kárpótlási jegy bemutatóra szóló, átruházható, a kárpótlás összegének megfelelő, az állammal szemben fennálló követelést névértékében megtestesítő értékpapír.**

A kárpótlási jegy 1994. december 31-ig kamatozó konstrukciójú értékpapír volt, ezzel próbálták az infláció értékcsökkentő hatását kivédeni. A kamat mértéke a jegybanki alapkamat 75 százaléka volt. A kárpótlási jegy címletértéke így rövidesem meghaladta a névértékét, azonban az értékpapír fontos mutatója a beszámítási érték volt, mert a privatizáció során ezen az értéken lehetett felhasználni. Tekintettel arra, hogy a kárpótlási jegynek létezett másodlagos piaca, gyorsan kialakult egy kereslet–kínálati viszonyokat tükröző piaci érték is, amely elsősorban a kárpótlási jegy aktuális felhasználási lehetőségétől függött. A piaci érték hamarosan a névérték alá csökkent.

A kárpótlási törvény szerint **a kárpótlási jegy felhasználási lehetőségei** a következők:

- a) **az állami tulajdon privatizációja során értékesítendő vagyontárgyak, részvények, üzletrészek megvásárlása;**
- b) **termőföldtulajdon megszerzése;**

c) **fizetőeszköz az állam tulajdonában álló, illetve az állami tulajdonból az önkormányzat tulajdonába ingyenesen kerülő lakás értékesítése során;**

d) a kárpótlásra jogosult kérésére – jogszabályban meghatározott feltételekkel – **életjáradék** megszerzése. (Ezzel kapcsolatosan megjegyzem, hogy a jogszabályokban célszerű lett volna kimondani: egyik felhasználási módra sem keletkezik a kárpótlásra jogosultnak alanyi joga. Az ebből fakadó félreértések első sorban a termőföldtulajdon szerzésénél merültek fel, és főleg olyan településeken, ahol vagy nem volt, vagy lényegesen kevesebb föld volt, mint a helyieknél lévő kárpótlási jegy mennyisége. Több bírósági ítélet is rögzíti immár: a kárpótlásra jogosultnak nem keletkezett alanyi joga termőföldszerzésre.)

A kárpótlási törvénynek a kárpótlási jegy felhasználásával kapcsolatban egy másik, ugyancsak igen sok vitát kiváltó rendelkezése az, amely szerint a gazdasági társasággá átalakuló állami vállalatok vagyommérleg szerinti vagyonának, illetve a közvetlenül értékesítendő állami tulajdonú vagyontárgyak értékének legalább 10 százalékáig kell az államnak ellenértékként kárpótlási jegyet elfogadnia. Ezzel összefüggésben kétféle jogértelmezés létezik: az egyik szerint az állami társaságok (vagyon-) értékesítéskor minden egyes vagyonelemre egyenként kell e szabályt alkalmazni, vagyis annak 10 százalékáig kárpótlási jegyet elfogadni; a másik felfogás szerint viszont az összes állami vagyon értékesítése tekintetében kell fennállnia e rendelkezésnek.

A kárpótlási jegyre nem csupán vagyonekobbzás címén voltak jogosultak az egyes állampolgárok, ilyen típusú kompenzációban részesültek a politikai perek áldozatai és egykori hadifoglyok is. Azok, akik alanyi jogon kaptak kárpótlási jegyet (nem pedig a másodlagos piacon vásárolták), több helyen felhasználhatták azt, mint a piacon vásárolt jegyek tulajdonosai. Így például csak ők fordíthatták termőföldvásárlásra, nyugdíj-kiegészítésre vagy önkormányzati lakás megvásárlására.⁴⁶

A kárpótlási jegy termőföldvásárlásra történő felhasználását igen liberálisan szabályozták. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb szabályokat a következőkben foglalom össze.

⁴⁶ A kárpótlási jegy nem túl jelentős felhasználási lehetősége volt az említetteken kívüli a Munkavállalói Részvény Programban való felhasználása, illetve bizonyos ingatlan állami alapokba történő befektetése.

a) A kárpótlási jegy felhasználható volt az elvett föld helyén, a jogosult jelenlegi lakóhelyén és a szövetkezeti tagság helyén⁴⁷ egyaránt. Mivel egy-egy szövetkezet hatóköre több falura is kiterjedt, így ez utóbbi jogosultság meglehetősen széles felhasználási lehetőséget biztosított.⁴⁸

b) A kárpótlási jegyeket a földárveréseken lehetett földvásárlásra felhasználni. Ezen az árveréseken a mintegy ötmillió hektárnyi szövetkezeti termőföldből kétmilliót (körülbelül 40 százalék) adtak el. Ez az arány nem valamilyen piaci kereslet–kínálat összefüggés szerint alakult így, hanem adminisztratív döntés alapján. Az államtalánítás kárpótlási (nem reprivatizációs) jellegéből következett, hogy lényegében senki sem az eredeti tulajdonában lévő földre licitált, hanem a föld fekvése szerint illetékes megyei (fővárosi) kárrendezési hivatal által kijelölt területekre. A termőföld árverésekhez kapcsolódó hatósági hatáskörök és eljárások részletes ismertetése nélkül is meg kell jegyezni a kárpótlással kapcsolatos eljárási szabályokkal összefüggésben, hogy jelentős problémát okozott a földrendező bizottságoknak – mint laikus szervnek – adott hatósági jogkör a részarány-földkiadás területén. Többek között a II. számú földalappal kapcsolatban korábban említett cserekérelmek csaknem 80 százaléka azért vált szükségessé, mert a földrendező bizottság jogellenesen a kárpótlási földalapot adta ki részarány-tulajdonba. A helyzetet még tovább rontotta a földhivatalok azon hibája, hogy ezeket a földkiadásokat többnyire be is jegyezte. Sok esetben emiatt lehetetlen ezen cserekérelmek megoldása a közigazgatási eljárásban.

⁴⁷ Az 1992. január 1. előtti állapotot figyelembe véve.

⁴⁸ Hasonlóképpen értékeli SWAIN 1995.

A **kárpótlási árverésen** a saját kárpótlási jeggyel (a piacon vásárolttal tehát nem) az a kárpótlásra jogosult vehetett/vehet részt,

- a) akinek az elvett termőföldje a szövetkezet tulajdonában vagy használatában van;
- b) vagy aki a termőföldet árverező szövetkezetnek 1991. január 1-jén és az árverés időpontjában is tagja, illetőleg az árverés időpontjában azért nem tagja, mert tagsági viszonya a szövetkezeti átalakulási törvény hatályba lépését követően kiválással, a szövetkezet gazdasági társasággá történő átalakulása vagy a szövetkezet megszűnése folytán szűnt meg;
- c) vagy akinek 1991. június 1-jén abban a községben, városban volt az állandó lakóhelye, ahol az árverező szövetkezet termőföldterülete van.

Az árverésen résztvevők az egy aranykoronának megfelelő forintértékre licitálnak. A kiáltási ár háromezer forint/aranykorona. Ha ezen a kikiáltási áron vagy efelett nincs ajánlat, a kikiáltási ár folyamatosan, de legfeljebb ötszáz forint/aranykorona értékig csökkenthető. Kutatásaim szerint az árverezők – legalábbis addig, amíg eleendő termőföld állt az árverezők rendelkezésére – érdekeiket felismerve ötszáz forint/aranykorona értéken egyezségeket kötöttek, így jutottak a törvényi lehetőségek közötti legnagyobb földterületekhez. Az árverés lebonyolításának részletes szabályait a 104/1991. Korm. sz. rendelet állapítja meg. Ennek részletes elemzése témám szempontjából kevésbé jelentős, de arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy az egyes kárpótolta által megszerezhető termőföldterület nagysága és ára – az árveréses technika miatt – jelentős mértékben függött a föld fekvésétől (például Pest megyében vagy a Nyírségben), és attól, hogy az adott területen hányan kívántak árverezni. Az egyes országrészek közötti különbségeket érzékelteti az árverések zömének lezajlása időszakában a *11. táblázat*.

11. táblázat. Földvárverési jellemzők 1992 és 1995 között*

Megye	Elárverezett aranykorona érték		Árverezők száma	A tulajdonhoz jutottak száma	A meg- egyezések száma	A legmaga- sabb licitár (ezer Ft)
	összesen	erdő				
Baranya	1.219.686	26.063	28.658	21.471	104	1.300
Bács-Kiskun	2.614.307	83.393	71.852	38.547	406	201
Békés	5.250.206	18.029	47.263	38.287	604	81
Borsod- Abaúj- Zemplén	1.646.196	49.865	25.397	22.040	268	86
Csongrád	2.694.636	13.429	39.623	24.076	345	100
Fejér	2.370.626	18.008	18.898	17.409	149	93
Győr-Moson- Sopron	2.346.385	45.351	39.517	32.786	987	1.001
Hajdú-Bihar	2.853.160	67.640	100.705	44.717	1.317	300
Heves	1.123.731	27.055	19.933	16.021	222	500
Jász- Nagykun- Szolnok	3.549.406	41.386	40.164	28.463	304	111
Komárom- Esztergom	704.178	10.323	10.497	9.873	295	250
Nógrád	4343.644	30.719	12.698	10.698	62	1.500
Pest	1.769.329	45.239	93.499	72.680	2.176	198
Somogy	1.163.514	43.971	20.237	15.175	1.199	200
Szabolcs- Szatmár- Bereg	1.170.563	75.840	34.883	28.388	350	64
Tolna	2.506.154	47.639	31.826	18.883	308	65
Vas	1.644.324	83.580	45.102	40.418	1.182	126
Veszprém	1.704.587	73.868	47.246	29.987	662	2.000
Zala	758.716	56.588	40.989	32.834	1.354	150
Budapest	20.214	357	6.153	3.783	91	250
Összesen	37.044.502	858.243	765.015	546.486	12.385	2.000

*A táblázatban nem szerepelnek a minimumárak, az ugyanis mindenütt egységesen ötszáz forint/aranykorona volt.

Forrás: Ingatlanpiac, 1995. június 1. p. 5

Aki az árverésen termőföldhöz kíván jutni, kötelezettséget kell vállalnia a termőföld mezőgazdasági hasznosítására, és arra, hogy a termőföldet a mezőgazdasági termelésből öt éven belül nem vonja ki.⁴⁹ Ezzel a rendelkezéssel a jogalkotó azt kívánta elérni, hogy a kárpótlási folyamat során ne spekulánsok, hanem azok jussanak termőföldhöz, akik élethivatásszerűen abból kívánnak megélni. Az említett kötelezettség megszegésének a kárpótlási törvényben – mind alkotmányossági, mind a gazdasági racionalitás szempontjából – kétséges eredményű szankciója van: eszerint azt a termőföldet, amelynek tulajdonosa az említett kötelezettségeket a tulajdonszerzéstől számított öt éven belül megszegi, kártalanítás nélkül állami tulajdonba kell venni, és árverés útján értékesíteni kell.

Ugyanakkor az önálló birtok kialakulását kívánta az állam elősegíteni azzal, hogy a termőföld tulajdonának kárpótlás során való megszerzését mentesítette a vagyonátruházási illeték és a jövedelemadó alól.

IV. 2. 4. Az egyéb termelőeszközök privatizációja

A termelőszövetkezetek termőföldön kívüli ingó és ingatlan vagyona szintén nem maradhatott oszthatatlan szövetkezeti tulajdonban. A nemzeti vagyon mintegy 15 százalékát alkotó termelőszövetkezeti egyéb vagyon privatizációjának módja a **vagyonnevesítés** volt.

A szabályozás a vagyonnevesítéssel a korábban oszthatatlan, mintegy kétszázhatvanmilliárd forint értékű szövetkezeti vagyon magántulajdonba adásánál a tulajdonosváltást alárendelte a volt tulajdonosnak való igazságtételnek. Az oszthatatlan szövetkezeti vagyont a törvény rendelkezései és a közgyűlés határozatai szerint fel kellett osztani. Megjegyzem, 1989. július 1-jétől lehetőség volt arra, hogy a szövetkezet közgyűlése az 1988. december 31-i mérleg szerinti vagyon – részjegy- és vagyonjegy-alappal csökkentett részének – 50 százalékát a tagokra nevesítse. Ez azonban tényleges vagyonmozgással még nem járt együtt.

⁴⁹ Még folynak az árverések, ezért indokolt a jelen idő használata.

A szövetkezeti átalakulási törvény szerint a szövetkezet vagyonához tartozik (és a később ismertetendő személyekre kell nevesíteni):

- a) a szövetkezet részjegytőkével és a termőfölddel csökkentett, 1991. december 31-i mérleg szerinti vagyona;
- b) az állam által 1988. december 31-ig pénzügyi támogatásként juttatott, a szövetkezet mérlegében 1988. december 31-ig állami vagyonként kimutatott vagyon.

A vagyont egy sajátos értékpapír, a szövetkezeti üzletrész formájában kellett felosztani. A korábban esetlegesen juttatott szövetkezeti vagyonrészt is üzletrészre kellett cserélni. A vagyont a következő személyek között kellett nevesíteni:

- a) aki 1991. január 1-jén és a törvény hatályba lépése napján is tagja volt a szövetkezetnek;
- b) aki 1992. január 20-át megelőzően legalább öt évig tagja volt a szövetkezetnek, illetve ha a tag már nem él, az elhunyt tag örökösei;
- c) akinek 1987. december 31-e után a tagsági viszonya megszűnt ugyan, de a törvény hatályba lépése napján a szövetkezetben munkaviszonyban áll;
- d) akiknek a szövetkezeti tagsági viszonya a gazdasági társaságokról szóló 1988. évi VI. törvény 332. §-a alapján szűnt meg;
- e) akiknek azért szűnt meg a tagsági viszonya, mert az 1990. IX. törvény alapján a földet visszaigényelték (erre azoknak volt lehetőségük, akiknek a föld még a nevükön szerepelt az ingatlan-nyilvántartásban).

A c–e) pontokban meghatározottak a szövetkezet vezetőségéhez intézett bejelentéssel visszanyerték tagságukat. Amennyiben ezek a tagok már meghaltak, a vagyonrészre az örökösök voltak jogosultak. Az említett személyek 1992. március 20-ig jelenthették be a szövetkezetnek, hogy igényt tartanak a vagyonnevesítésre. Ez után a határidő után igényt már nem lehetett bejelenteni.⁵⁰

⁵⁰ A törvény a vagyonnevesítésre – a tulajdoni bizonytalanság minél rövidebb időre történő lezörítése miatt – szigorú határidőket állapított meg.

A szövetkezet (nem kötelezően) a közgyűlés döntése alapján üzletrészt juttathatott:

- a) a szövetkezet alkalmazottainak;
- b) a szövetkezet volt tagjainak, azok örökösének (akik 5 évnél rövidebb ideig voltak tagok);
- c) a rendszeresen munkát végző, segítő családtagoknak.

A törvény előírása szerint a vagyon nevesítésekor az üzletrészek arányait úgy kellett megállapítani, hogy az feleljen meg a vagyon létrehozásában és gyarapításában való közreműködés mértékének, figyelembe véve a tagsági viszony időtartamát, a személyes közreműködés súlyát és arányát, a vagyoni hozzájárulás mértékét. Ennek érdekében a nevesíthető vagyon értékének **legalább 40 százalékáig a tagsági viszony időtartamát, valamint a személyes közreműködés súlyát és arányát, legalább 20 százalékig pedig a vagyoni hozzájárulás mértékét kellett alapul venni.** Az említett szabályok keretei között a vagyonnevesítés konkrét mértékét a termelőszövetkezet közgyűlése határozta meg. Ezt az eljárást a szövetkezet 1992. április 30-ig köteles volt lefolytatni.

Az országosan mintegy kétszázötvenmilliárd forint értékű nevesített vagyon 41 százaléka a szövetkezeti tagoknak, 39 százaléka a szövetkezeti nyugdíjasoknak jutott. A maradék 20 százalék olyan emberek kezébe került, akik akkor már nem voltak szövetkezeti tagok, sőt, jelentős részük korábban sem volt az⁵¹ [HARCSA–KOVÁCH–SZELÉNYI 1994 34].

A vagyonnevesítés ismertett módja következtében a termelőszövetkezetekben az alábbi, egymástól jól elkülöníthető üzletrész-tulajdonosi csoportok jöttek létre:

- a) a szövetkezettel munkaviszonyban, esetleg vállalkozói jogviszonyban álló termelőszövetkezeti tagok;
- b) munkanélkülivé vált aktív korú szövetkezeti tagok;
- c) nyugdíjas szövetkezeti tagok;
- d) valamint a szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló, úgynevezett külső-üzletrész-tulajdonosok.

⁵¹ A külsőüzletrész-tulajdonosok arányára vonatkozó adatok becslésen alapulnak, más kutatások ennél lényegesen magasabb arányt állapítanak meg, vesd össze: TÓTH–VARGA 1998 17.

A kutatások szerint az említett üzletrész-tulajdonosi csoportok egymástól jelentősen elkülönülő érdekekkel rendelkeznek, így például a munkaviszonyban állók alapvető érdeke munkaviszonyuk fenntartása és abból minél nagyobb jövedelem elérése, míg a külsőüzletrész-tulajdonosok kizárólag az osztalékban érdekeltek.⁵² A külsőüzletrész-tulajdonosok helyzete egyébként is ellentmondásos, mivel a szövetkezetekben lévő vagyon mintegy 20 százalékanak formálisan tulajdonosai anélkül, hogy a legcsekélyebb tulajdonosi döntési jogosítványokkal rendelkeznének. A törvényi szabályok szerint ugyanis azok, akik nem tagjai a szövetkezetnek, csak tanácskozási jogot kaptak a közgyűlésen. Alapvetően ez az oka – a politikai indokok mellett – annak, hogy időről időre felmerül a szövetkezetből (ami korlátolt felelősségű társaság) természetes formában való vagyonkivétel igénye, vagy a külsőüzletrész-tulajdonosok üzletrészeinek a szövetkezet által történő kényszermegváltása, és sorra születnek az ilyen tárgyú törvénymódosító javaslatok. Mindez a szövetkezetekben tulajdonosi és gazdálkodási (hitelezési) bizonytalanságot okoz, ugyanakkor jogos a külsőüzletrész-tulajdonosok azon igénye, hogy amennyiben „tulajdont” kaptak, ehhez tulajdonosi döntési jogosítványok is járuljanak.

A termelőszövetkezetek átalakulását szabályozó 1992. évi II. törvény a vagyonnevesítés mellett a mezőgazdaság szervezeti átalakulásának érdekében **megszabta a termelőszövetkezetek szervezeti átalakulásának kereteit is.** A szövetkezetek átalakulási lehetőségei az alábbi csoportokba sorolhatók:

- a) továbbra is szövetkezetként működik, azonban az átalakulási törvényben meghatározottak szerint átalakul a szövetkezetekről szóló 1992. évi törvény rendelkezéseiben szabályozott „új típusú” szövetkezetté;
- b) **szétválással** az „anyaszövetkezet” két vagy több szövetkezetre bomlik (ilyenkor a szövetkezet vagyonát – a vagyonnevesítés során az új szövetkezetek tagjai által megszerzett arányban –, valamint kötelezettségeket is, a létrejövő új szövetkezetek között kell megosztani);

⁵² Saját kutatásaim mellett ebben a kérdésben a Szövetkezeti Kutató Intézetben végzett kutatásra is utalok: HERCZEG 1995.

c) **átalakul gazdasági társasággá**, részvénytársasággá vagy korlátolt felelőséggű társasággá (az a tag, aki nem kíván a létrejövő gazdasági társaságba belépni, kérheti a részes vagyoni kiadását);

d) az 1992. II. törvény átmenetileg, az 1992. január 20. és december 31. közötti időszakban lehetővé tette, hogy **a tagok a termelőszövetkezetből egyénileg vagy csoportosan kiváljanak**. (A kiváláshoz nem volt szükség a közgyűlés jóváhagyására; a szövetkezet vagyonából a kiváló tagokra eső részt, a jogokat és kötelezettségeket ki kellett adni. Nem kívánom részletesen ismertetni a vagyonmegosztási eljárást,⁵³ csak megemlítem, hogy a jogalkotó egyrészt az érintettek konszenzusára kívánt támaszkodni – például a közgyűlési döntés bíróságon való megtámadásának biztosításával –, másrészt törekedett arra, hogy lehetőség szerint a gazdaságilag önállóan működtethető vagyontárgyakat, vagyoncsoportokat különítsék el. Kutatásaim szerint e jogalkotói szándék csak részben valósult meg, leggyakrabban, főként az egyéni kiválásoknál, a rövid távú vagyonkivonási érdekek érvényesültek.)

IV.2.5. Az állami gazdaságok átalakítása

Bár dolgozatomban elsődlegesen a mezőgazdaságban meghatározó szerepet betöltő termelőszövetkezetek átalakítását, valamint a termőfölddel kapcsolatos viszonyok változását vizsgálom, röviden összefoglalom **az állami gazdaságok privatizációjának főbb csomópontjait** is.

A kormányzat átfogóan először 1991-es agrárprogramjában foglalkozott az állami tulajdonú agrárvállalatokkal. Ebben a dokumentumban a tulajdonosváltás mikéntje alapján több csoportra osztották fel az állami gazdaságokat.⁵⁴ Az **első csoportba** az úgynevezett **stratégiai jelentőségű vállalatok** kerültek. Ezek a gazdaságok nagy mezőgazdasági hagyományokkal, valamint jelentős kutató- és fejlesztő bázissal rendelkeztek. Történelmileg kialakult fő tevékenységi területük a mezőgazdasághoz kapcsó-

⁵³ Bonyolultságára jellemző, hogy több, ezzel kapcsolatos per még ma is folyamatban van.

⁵⁴ A fő szempont a privatizáció kiterjedtsége és időbeli ütemezése volt.

lódó biológiai alapok fenntartása, megőrzése, megújítása; új növény- és állatfajták kikísérletezése és azok gyakorlati alkalmazásának elősegítése; a technikai és technológiai fejlesztések üzemi adaptációja és terjesztése volt. Az e csoportba tartozó vállalatok az összes termőterület mintegy 4-5 százalékán (háromszáznegyvenezer hektáron) gazdálkodtak, és az állami gazdaságok vagyonának 45 százalékával rendelkeztek. Az állami gazdaságokban foglalkoztatott mintegy százezer dolgozóból negyvenötezer fő állt alkalmazásukban. Ezekben a gazdaságokban az állam minimum 51 százalékos állami tulajdonosi részesedést kívánt fenntartani.

A **második csoportba sorolt** cégek esetében az illetékes állami szervek tulajdonosváltást akartak, de a **vállalatok átalakítását és privatizálását fokozatosan kívánták végrehajtani**. A második csoport elfogadható hatékonysággal működő állami gazdaságait úgy akarták magánkézbe adni, hogy az átalakulás és privatizáció után külföldi tulajdonrészrel működő vegyes vállalatok, új típusú szövetkezetek vagy dolgozói tulajdonú részvénytársaságok is létrejöhessenek. Az érintett mintegy hetven állami gazdaság negyvennégyezer főt foglalkoztatott, harminchatmilliárd forint vagyonnal rendelkezett, és 421 ezer hektáron gazdálkodott. Az állam elképzelései szerint 1995-re privatizáltságuk foka elérte volna a 70-80 százalékot.

A **harmadik csoportba az alacsony hatékonyságú, életképtelen állami gazdaságok** tartoztak. Mintegy tizenöt-husz vállalat tartozott ebbe a körbe, amelyek összesen tízennégyezer embert foglalkoztattak, 123 ezer hektáron gazdálkodtak, és tizenkétmilliárd forintos vagyonnal rendelkeztek. Ezeket a gazdaságokat viszonylag gyorsan, két-három év alatt kívánták privatizálni.

Az állami gazdaságok tervezett részvénytársasággá való átalakulása azonban 1991-ben igen szerény eredményeket hozott. Az átalakulási és privatizációs folyamat meggyorsítása érdekében 1991 decemberében az agrártárca kezdeményezte az állami gazdaságok államigazgatási felügyelet alá vonását. Ennek az intézkedésnek több célja volt: egyrészt az állami vagyon védelme („a vagyonátmentés, az értéken aluli vagyoneladás kiküszöbölése”), másrészt a tényleges privatizáció ütemének gyorsítása, harmadrészt az állami gazdaságok vállalati struktúrájának átalakítása.

Az állami felügyelet alá vonás után a korábbi kategorizálásra támaszkodva részben újracsoportosították az állami gazdaságokat. Az egyik csoportba a valamilyen hányadban tartósan állami tulajdonban maradó gazdaságok kerültek, míg a másikba a teljes egészében privatizálandó vállalatok tartoztak. Az elképzelések szerint az állami tulajdonban maradó állami gazdaságok társasági formában működnek tovább. A gazdaságok egy kisebb csoportját alkotta az a mintegy tizenöt-húsz nagyüzem, amely jelentős veszteséggel működött, ezért nagy valószínűséggel felszámolás elé nézett.

A Földművelésügyi Minisztérium javaslatára az Állami Vagyonügynökség igazgatótanácsa két ütemben 106 gazdaságot vont államigazgatási felügyelet alá. Az Állami Vagyonügynökség meghatározta, hogy ezek a gazdaságok az átalakulási tervüket legkésőbb 1992. június 30-ig kötelesek voltak elkészíteni és a privatizációs szervezetnek benyújtani.

Az átalakulási és privatizációs folyamat azonban a fenti intézkedések ellenére sem haladt olyan ütemben, mint azt az ezzel foglalkozó állami szervek szeretnék volna. A gazdaságok ugyan elkészítették átalakulási terveiket, de azokat a minisztériumban továbbra sem találták megfelelőnek. Az államnak ugyancsak el kellett fogadnia azt is, hogy nem lehet egy kisebbségi állami tulajdonú társaságban 100 százalékos állami tulajdoni hányaddal elkülöníteni a tartósan állami tulajdonban maradó eszközöket. Az állami tulajdonhányad ugyanis csak az alakítandó társaság egészére értelmezhető, a vagyontárgyakra külön-külön nem. Az említett felismerés után 1992 májusában újabb intézkedéseket hoztak. Innentől kezdve a tulajdonosváltás fő iránya az agrár-tárca és az Állami Vagyonügynökség egyeztetett álláspontja szerint az úgynevezett decentralizációs privatizáció lett.⁵⁵ A koncepcióváltást az is indokolta, hogy az elmúlt évtizedek során sok állami gazdaságban hatalmas és összetett szervezetkomplexumok jöttek létre, amelyek hatékony üzemeltetése egyre kevésbé volt lehetséges. Ugyanakkor egyes részek leválasztása – a kisebb volumen és a homogenitás miatt – megkönnyítette a privatizációt. Ezzel a módszerrel az adott társaságban tartósan állami

⁵⁵ A decentralizációs privatizáció ütemtervét végül is nem sikerült megvalósítani, jelentős részben azért, mert az az ütemezése miatt irreális volt. Az értékesítésre kijelölt harminchárommilliárd forintos vagyomból 1993 elejéig csak hét-nyolcmilliárdnyit adtak el, ráadásul a vagyoneértékelésben megállapítottnál lényegesen alacsonyabb áron.

tulajdonban maradó eszközöket is könnyebben el lehetett különíteni a privatizálásra szánt vagyontárgyaktól és tevékenységektől.

A tartósan állami tulajdonban maradó vállalkozói vagyon kezeléséről és hasznosításáról, az időlegesen állami tulajdonban lévő vagyon értékesítéséről, hasznosításáról és védelméről, valamint az állam vállalkozói vagyonára vonatkozó törvényekkel összefüggő jogszabályok módosításáról szóló 1992 augusztusában hatályba lépett törvények részben új kereteket jelöltek ki az állami gazdaságok átalakulásához és privatizálásához. A valamilyen mértékben állami tulajdonban maradó állami gazdaságok ügye az 1992 októberében létrejött Állami Vagyonkezelő Részvénytársasághoz került, míg a teljes mértékben privatizálandók az Állami Vagyonügynökségnél maradtak.

Az állami gazdaságok privatizációja ezután is vontatottan haladt, mégis, a tulajdonosváltás **a kilencvenes évek második felére nyugvópontra jutott**. Az állami gazdaságokból alakult gazdasági társaságok közül mintegy két tucat továbbra is állami tulajdonban maradt, hogy biztosítsa olyan úgynevezett stratégiai feladatok megvalósítását, mint a vetőmagtermelés, a tenyészállatok előállítás és a génbankok fenntartása. A többi állami gazdaság utódszervezeteit (életképes üzemegységeik értékesítése, illetve a gazdaságok megmaradt részeinek eladása révén) részben privatizálták, részben pedig felszámolták.

IV.2.6 Konszolidációs kísérlet: az 1994. évi LV. törvény a termőföldről

A tömeges termőföld-tulajdonosváltás 1994-re lezajlott. A tulajdonra koncentrááló átalakulási szabályozással szemben 1990 és 1994 között egyre inkább felmerült annak szükségessége, hogy a **termőföld használatának, az életképes birtok létrejöt-
tének szabályozása kerüljön előtérbe**. A használati viszonyok rendezésével kapcsolatosan az alapvető dilemma az volt, hogy bár a termelőszövetkezeti földtulajdon megszűnt, az új tulajdonosi réteg létrejött, **a termőföldhasználatban a kilencvenes évek elején korántsem következett be olyan mértékű változás, mint a tulajdoni viszonyokban**. Az új tulajdonosok, tőke és termelési tapasztalat hiányában, sok esetben képtelenek voltak mezőgazdasági üzem létrehozására. A földhasználat – most

már haszonbérlet formájában – jelentős részben a termelési eszközökkel és technológiával

rendelkező szövetkezetek, illetve a belőlük kivált gazdasági társaságok kezében maradt; ezt igazolja a 12. táblázat adatsora.

12. táblázat. A termőterület megoszlása használói alapján 1994-ben (százalékban)

Gazdálkodási forma	Termőterület aránya
Vállalatok és gazdasági társaságok	11,9
Erdőgazdálkodás	13,9
Szövetkezetek	32,2
Egyéb szervezet és gazdaság	41,9
Ebből önálló és egyéni gazdaság	7,5

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1994 119.

A tulajdoni és használati viszonyok szétválásából származó ellentmondásokat a későbbiek során részletesebben elemzem.

A legtöbb országban a termőföldre vonatkozóan – mivel a termőföld nem szaporítható, mással nem pótolható termelési eszköz – a többi tulajdoni tárgyhoz képest speciális szabályozás van hatályban.

A termőfölddel kapcsolatos viszonyok átalakulás utáni átfogó szabályozását kísérli meg – ahogyan arra majd a dolgozat záró részében visszatérek, felelős sikerrel – **a termőföldről szóló 1994. évi LV. törvény**. A kodifikáció többirányú céljai közül a legfontosabbak a következők voltak:

- a) az átalakuló tulajdoni és használati viszonyok alapján váljanak meghatározóvá a magántulajdoni rendszer piaci viszonyai;
- b) a termőföld forgalma és a termőföld mint a jelzálogon alapuló hitelezés biztosítója segítse elő a kialakuló új üzemi szervezetek működését;
- c) járuljon hozzá a versenyképes mezőgazdasági termelés folytatására alkalmas földbirtokok létrehozásához, a birtokelaprózódások hátrányos következmé-

nyeinek megszüntetéséhez és a gazdálkodók zavartalan mezőgazdasági termelésének biztosításához;

d) biztosítsa azt, hogy a termőföld területének csökkenése ésszerű határok között maradjon és a termőföld minőségének védelme megfelelő jogi háttérrel kapjon.

Részben a törvény céljaival is ellentétesen, a termőföldről szóló törvény sokkal inkább tekinthető az átalakulási (kárpótlási) folyamat eredményeként létrejött termőföldviszonyok rögzítőjének, mintsem a dolgozat következő részében ismertetendő, a fejlett országok mezőgazdaságában alkalmazott megoldások előkészítőjének.⁵⁶ Ezt a véleményt támasztja alá, hogy **inkább a tulajdoni viszonyok szabályozására koncentrál, és kevésbé tartalmazza a kívánatos birtokstruktúra kialakulását elősegítő intézményeket.**⁵⁷

A törvény legvitatottabb rendelkezései közé tartoznak **a termőföld tulajdonjogának megszerzésére vonatkozó szabályok.** A jogszabály a különböző jogalanyokat (például a külföldieket, a belföldi jogi személyeket stb.) jelentősen korlátozza a tulajdonszerzésben. Tulajdonszerzésen a törvény a termőföld tulajdonjogának bármilyen jogcímen (például adásvétel, csere stb. útján) történő megszerzését érti, kivéve a törvényes örökléssel, az elbirtoklással, a ráépítéssel, a kisajátítással és a kárpótlási célú árverés során történő tulajdonszerzést. Ebből következően az utóbbi szerzési módokra nem vonatkoznak az alábbiakban ismertetendő tulajdonszerzési korlátozások.

A kérdés rendkívül jelentős volt, mivel a termőföld magántulajdonára vonatkozó több évtizedes szerzési korlátozás feloldása után **a kialakuló földbirtokviszonyok hosszú időre meghatározzák a földhöz jutás esélyeit és feltételeit,** ehhez kapcsolódóan a mezőgazdasági tulajdonviszonyokat, a termelési, működési, piacra lépési feltételeket, valamint a mezőgazdasági piaci szereplők körét.

⁵⁶ Azért hangsúlyozom az *előkészítés* szót, mert úgy vélem, hogy 1994-ben legalább ekkora hiba lett volna (és az lenne ma is) a fejlett országok termőföld-szabályozását – amely ráadásul országonként jelentős eltéréseket mutat – a sajátos magyar viszonyokra ráerőltetni.

⁵⁷ Ezt igazolja az is, hogy a földtörvény előkészítésére létrehozott bizottság számára – amelynek magam is tagja voltam – a Földművelésügyi Minisztérium illetékes helyettes államtitkára által megfogalmazott kodifikációs alapkérdéseknek több mint a háromnegyede valamilyen összefüggésben a földtulajdonnal foglalkozott, és mindössze 10 százaléka földbirtokstruktúrával. Ez képezte aztán az alapját a későbbi kormány-előterjesztésnek. *Forrás:* Földművelésügyi Minisztérium 1993.

A **tulajdonszerzési korlátozást** a különböző tulajdonosi kategóriáknál más és más indokok támasztották alá, a legfontosabbakat a következőkben foglalom össze:

a) a földtörvény előkészítése során az abban részt vevő szakértők túlnyomó többsége úgy vélte, hogy **a hazai és külföldi termőföldárak közötti óriási különbség** miatt kategorikusan tiltani kell a külföldi magán- és jogi személyek tulajdonszerzését, és ebből a szempontból külföldinek minősülnek a magyarországi székhelyű vegyes vállalatok is;⁵⁸

b) a belföldi földtulajdonosok védelmében a korlátozások mellett szóló lényeges érv volt a földmobilitás biztosítása érdekében annak elkerülése, hogy egyes tőkeerős vállalkozók (akár jogi, akár magánszemélyek) az alacsony földárak révén óriási földterületeket vásároljanak fel (esetleg csak **spekulációs** céllal), amikor azokon a mezőgazdasági termelés kikényszerítése nem biztosítható.

Az előzőekben említett célok elérése érdekében a törvény különböző tulajdonszerzési korlátozásokat állapított meg a belföldi magánszemélyek, a belföldi jogi személyek és egyéb szervezetek, valamint a külföldiek esetében.

Belföldi magánszemély termőföld tulajdonjogát csak olyan mértékben szerezheti meg, hogy a tulajdonában legfeljebb **háromszáz hektár** nagyságú vagy **hatezer aranykorona értékű termőföld** legyen. Ezen mérték megállapításánál a termőfölddel együtt önálló ingatlant (földrészletet) képező, művelés alól kivett föld területét is figyelembe kell venni. Ugyanakkor nem számít bele a magánszemély által megszerzhető termőföld mértékébe a legfeljebb hatezer négyzetméter területtel önálló ingatlanként kialakított tanya területén lévő termőföld. Az említett korlátozások a termőföld tulajdonjogának megszerzésére vonatkoznak, amiből az következik, hogy ha valakinek a törvény hatályba lépésekor az említett mértékeknél nagyobb termőföld volt a tulajdonában, azt nem volt köteles elidegeníteni. Ugyanílyen okból a magánszemély a termőföldről szóló törvény hatályba lépésekor már meglévő termőföldtulajdonát legfeljebb annak területnagyságát és aranykorona értékét meg nem haladó nagyságú és aranykorona értékű termőföldre cserélheti. Nem esik korlátozás alá a törvény hatálybalépésekor már meglévő, termőföld kisajátításáért kapott kártalanítási összegből vásárolt, valamint közös tulajdon megszűnésével tulajdonba kerülő termőföld tulajdonjogának megszerzése sem.

⁵⁸ Magam is ezt az álláspontot támogattam.

Belföldi jogi személyek (közülük ebben a tekintetben a mindennapi gyakorlat alapján legnagyobb jelentőségük a szövetkezeteknek és a részvénytársaságoknak van) és jogi személyiség nélküli más szervezetek (például közkereseti vagy betéti társaságok) **termőföld tulajdonjogát nem szerezhetik meg**. Ez alól a szabály alól kétféle kivételt ismer a törvény: egyrészt a magyar állam, az önkormányzatok, az erdőbirtokossági és legelőbirtokossági társulatok, valamint a közalapítványok a termőföld tulajdonjogát minden korlátozás nélkül megszerezhetik; másrészt egyházi jogi személyek végintézkedés, illetve ajándékozási, tartási vagy gondozási szerződés alapján termőföld-tulajdonjogot szerezhhetnek.

Külföldi magán- és jogi személy termőföld és védett természeti terület tulajdonjogát nem szerezheti meg. Ezen általános tilalom alól a törvény szintén kétféle kivételt tartalmaz. Külföldi a védett természeti területen kívüli termőföld tulajdonjogát megszerezheti, ha azt a termőföld kisajátításáért kapott összegből vásárolta, illetve termőföld közös tulajdonának megszüntetésével került tulajdonába. A másik kivétel szerint a külföldi az önálló ingatlanként (földrészletként) legfeljebb hatezer négyzetméter területtel kialakított tanya tulajdonjogát a termőföldnek nem minősülő más ingatlanokra vonatkozó külön jogszabályok rendelkezései szerint szerezheti meg.

Ha valaki az előzőekben ismertetett tulajdonszerzési korlátozásokba ütköző szerződést köt, a szerződés semmis. Az ilyen szerződés alapján a tulajdonosváltást a földhivatal nem jegyezheti be az ingatlan-nyilvántartásba.

Az előzőekben említett tulajdonszerzési korlátozásokat az Alkotmánybíróság nem találta alkotmány sértőnek.⁵⁹ Az alkotmánybírósági határozat kiemelte, hogy **a tulajdoni tárgyak sajátossága miatt a földtulajdonnak más tulajdoni tárgyaktól eltérő jogi kezelése a tulajdonszerzés tekintetében indokolt**. A földtulajdonszerzés korlátozása olyan állami beavatkozásnak minősül, amelyet éppen a piaci viszonyokra való áttérés indokol, mivel a termőföld piaca és megfelelő ára a hosszú időszakon keresztül mesterségesen visszatartott ingatlanforgalom miatt még nem alakulhatott ki.

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a külföldi földárok és tőkeerő miatt a

⁵⁹ Göncz Árpád köztársasági elnök fordult az Alkotmánybírósághoz; vesd össze. 35/1994. (VI. 24.) AB-határozat.

külföldiekkel szemben a szigorúbb védelem indokolt, ezért az említett korlátozások nem alkotmányellenesek.

A **földhasználat törvényi** szabályozásának több alapvető kérdése volt, ezek a következők:

- a) megoldást igényelt, hogy milyen jellegű birtokstruktúra kialakítása szükséges az alapvetően magántulajdonon alapuló mezőgazdasági termelés európai színvonalúvá válásához;
- b) meg kellett volna határozni, hogy az ésszerű birtokstruktúra kialakítása milyen közgazdasági, pénzügyi (támogatáspolitikai, hitelpolitikai stb.), jogi eszközök igénybevételével történjen;
- c) a szabályozás mennyiben legyen figyelemmel az Európai Unió szabályozásával kapcsolatos harmonizációra;
- d) eldöntendő volt az a dilemma is, hogy a stabilitás, a földdel való racionális gazdálkodás részben a minél hosszabb földhasználat előírását indokolta, részben a földtulajdonos és a földhasználó hosszú távra történő szétválasztása a földhasználó *quasi* tulajdonosi pozícióba helyezését kívánta, ugyanakkor ez a meglévő használati viszonyok hosszú ideig tartó konzerválását jelentette volna.⁶⁰

Az előzőekben említett alapvető kérdések többségére a földtörvény nem hozott választ, inkább csak a földhaszonbérlet – a polgári törvénykönyv előírásai alapján történő – agrárszemponitú szabályozását adta, illetve a haszonbérlettel területek maximumát határozta meg. A földtörvénynek a földhasználattal kapcsolatos legfontosabb szabályai az alábbiak:

⁶⁰ Itt természetesen részben gazdaságpolitikai, részben üzemszervezeti megközelítések domináltak.

a) A termőföldre vonatkozó haszonbérleti szerződés alapján a haszonbérlő meghatározott mezőgazdasági földterület időleges használatára és hasznainak szedésére jogosult, ennek fejében pedig köteles haszonbért fizetni. A haszonbér a szerződő felek megállapodása szerint pénzben vagy természetben jár. Mezőgazdasági földterület haszonbérbe adásához írásbeli szerződés megkötése szükséges. Fontos szabály az is, hogy a haszonbérlő nem jogosult az általa bérelt területet alhaszonbérletbe adni. A mezőgazdasági földterület haszonbérlője köteles a földet rendeltetésének megfelelően megművelni, és ennek során gondoskodni arról, hogy a föld termőképessége fennmaradjon.⁶¹

b) A termőföldről szóló törvény meghatározza a haszonbérlet **maximális** időtartamát. Belföldi magán- és jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, valamint külföldi magán- és jogi személy egyaránt termőföldre vonatkozó haszonbérleti szerződést legfeljebb tízévi időtartamra köthet meg. Ez alól a főszabály alól a különböző művelési ágak sajátosságaira tekintettel néhány kivételt állapít meg. Erdő művelési ágú termőföldre, illetve erdő telepítésére vonatkozó haszonbérleti szerződést legfeljebb a termelési időszak (vágásérettségi kor) lejártát követő ötödik év végéig lehet megkötni. Szőlő és gyümölcs művelési ágú és más ültetvénytel betelepített termőföldre, illetve szőlő, gyümölcsös vagy más ültetvény telepítése céljából a haszonbérleti szerződést legfeljebb annak az évnek a végéig lehet megkötni, amíg a szőlő, gyümölcsös, illetve ültetvény értékkel bír (értékcsökkenési leírási időszak). A haszonbérlet időtartamára vonatkozó, az előzőekben ismertetett korlátozások nem vonatkoznak a magyar állam és az önkormányzatok által kötött haszonbérleti szerződésre. Ezzel a szabályozással a jogalkotó, céljának megfelelően, ugyan nem konzerválta hosszú időre az akkor meglévő használati viszonyokat, ám jelentős beruházási bizonytalanságot okozott, amit a legjelentősebb földhasználók, a mezőgazdasági szövetkezetek körében végzett felmérések igazolnak.

⁶¹ Ez a szabály azt jelenti, hogy megszűnt a korábbi művelési kötelezettség, most csak a föld termőképességének fenntartását írták elő, mivel piacgazdasági körülmények között az állam (esetleg veszteséges) gazdasági tevékenységre senkit sem kötelezhet.

13. táblázat. A bérleti jogviszony megszűnésének okai 1996 és 1998 között
(a gazdaságok száma darabban, aránya százalékban)

A megszűnés okai	A vizsgált gazdaságok		Dunántúl		Alföld		Észak-Magyarország	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
<i>A bérleti viszonyt</i>								
– stabilnak ítéli	17	23,9	6	26,1	10	27,0	1	10,0
– bizonytalanak ítéli	54	76,1	18	73,9	27	73,0	9	90,0
<i>A bizonytalanság okai</i>								
– az egyéni gazdálkodás erősödő szándéka	21	15,9	3	8,2	16	20,2	2	12,5
– a bérbevevők közötti verseny erősödése	24	18,2	6	16,2	16	20,2	2	12,5
– díjnövelés jövedelmi korlátai	39	29,5	15	40,5	16	20,2	8	50,0
– egyéni bérbevevők kedvezőbb ajánlatai	32	24,2	9	24,3	21	26,6	2	12,5
– egyéb	16	12,2	4	10,8	10	12,8	2	12,5

Forrás: az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet 1996–1998 közötti kutatását ismerteti: TÓTH 1999.

A kialakulatlan viszonyokat jól tükrözi, hogy a szerződő felek a haszonbérleti szerződésekben az esetek túlnyomó részében még a törvény által biztosított tízéves időtartamot sem használják ki, ugyanis földjük jövőbeni sorsát illetően nem tudnak dönteni.

14. táblázat. A földbérleti szerződések időtartama, valamint a szerződésbontások, 1996 és 1998 között (a gazdaságok száma darabban, aránya százalékban)

Megnevezés	A vizsgált gazdaságok		Dunántúl		Alföld		Észak-Magyarország	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
A vizsgált gazdaságok összesen	75	100,0	25	100,0	38	100,0	12	100,0
Ebből bérleti szerződéssel rendelkezik	71	98,6	24	96,0	37	97,4	10	83,3
<i>A bérleti szerződések időtartama</i>								
3 év alatt	12	16,9	5	20,8	6	16,2	1	10,0
3,1 év–5 év között	50	70,4	19	79,2	23	62,2	8	80,0
5 év felett	9	12,7	0	0,0	8	21,6	1	10,0
<i>1996–1998 között szerződésbontás</i>								
nem történt	12	16,9	7	29,2	5	13,5	0	0,0
történt	59	83,1	17	70,8	32	86,5	10	100,0
<i>A szerződésbontás által érintett bérelt terület</i>								
10 százalék alatti	40	67,8	13	76,4	20	62,5	7	70,0
10–25 százalék közötti	15	25,4	2	11,8	10	31,3	3	30,0
25 százalék feletti	4	6,8	2	11,8	2	6,2	0	0,0

Forrás: országos, reprezentatív Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet-felmérés.

Az említett kutatás megállapításai szerint ugyancsak rontja a földhasználók hosszú távú termelési biztonságát az, hogy **1996 és 1998 között a földbérleti szerződések több mint 80 százalékában következett be szerződésbontás**, amit az esetek túlnyomó részében a bérbeadó földtulajdonos kezdeményezett. A szerződésbontások majdnem 30 százalékában szerepelt indokként az önálló gazdálkodás beindítása. A megszűnés okainak részleteit a 15. táblázat ismer-teti.

15. táblázat. A földbérleti szerződések megszűnésének okai 1996 és 1998 között
(a gazdaságok száma darabban, aránya százalékban)

A szerződésbontás leggyakoribb indokai	A vizsgált gazdaságok		Dunántúl		Alföld		Észak- Magyarország	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
<i>A bérbeadó részéről</i>								
– kedvezőbb bérleti ajánlat	42	32,8	13	38,2	23	30,3	6	33,3
– a földterület értékesítése	39	30,5	8	23,6	26	34,2	5	27,8
– önálló gazdálkodás indítása	38	29,7	13	38,2	19	25,0	6	33,3
– egyéb	9	7,0	0	0,0	8	10,5	1	5,6
<i>A bérbevevő részéről</i>								
– beékelődések megszüntetése	8	32,0	0	0,0	6	33,2	2	50,0
– egyéb	7	28,0	2	66,7	5	27,8	0	0,0
– kedvezőbb bérleti ajánlat	6	24,0	1	33,3	5	27,8	0	0,0
– ésszerűbb táblaméreték kialakítása	2	8,0	0	0,0	1	5,6	1	25,0
– a bérleti díj pénzügyi fedezetének szűkösége	1	4,0	0	0,0	1	5,6	0	0,0
– a termelés mértékének csökkentése	1	4,0	0	0,0	0	0,0	1	25,0

Forrás: az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet mezőgazdasági szövetkezetekre irányuló országos, reprezentatív felmérése.

c) A termőföldről szóló törvény korlátozza az egy személy által haszonbérbe vehető terület nagyságát, amivel a nagybirtokok kialakulását kívánja meggátolni. Eszerint belföldi magán- és jogi személy, illetve jogi személyiséggel nem rendelkező szervezet, valamint külföldi magán- és jogi személy főszabályként legfeljebb háromszáz hektár nagyságú vagy hatezer aranykorona értékű termőföldet vehet haszonbérbe. Ezen szabály alól a törvény kétirányú kivételt ismer: egyfelől a magyar állam és az önkormányzatok korlátozás nélkül vehetnek termőföldet haszonbérbe, másfelől a gazdasági társaságok és a szövetkezetek legfeljebb 2.500 hektár nagyságú vagy ötvenezer aranykorona értékű termőföldet haszonbérbe vehetnek. (Ebbe a nagyságba nem számít bele az a termő

föld, amelyet a szövetkezet a tagjától vagy a gazdasági társaság a tulajdonosaitól hasznóbérel.)

Már említettem, hogy **a szabályozás csak nagyon korlátozott hatású rendelkezéseket tartalmaz egy gazdaságilag racionális birtokstruktúra, illetve termőföldhasználat elősegítésére.** Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

a) A gazdaságilag racionálisabb birtokszerkezet kialakulását, illetve a földtulajdon és a földhasználat egy kézbe kerülését segíthetik elő a tulajdonnal kapcsolatos **elővásárlási jogok.** Az elővásárlási jog lényege az, hogy azonos feltételek esetén (például azonos vételár és fizetési feltétel) az elővásárlási jog jogosultja vásárolhatja meg az eladásra felkínált tulajdoni tárgyat. Termőföld vagy tanya eladásakor a hasznóbérlőt, a feles bérlőt és a részesművelőt illeti meg elővásárlási jog. Ezzel a rendelkezésével a jogalkotó azt kívánta elérni, hogy a termőföld tulajdonjoga és használata egy személyhez kerüljön. Annak viszont természetvédelmi okai vannak, hogy védett természeti területen a magyar államot is elővásárlási jog illeti meg, amit nevében az illetékes természetvédelmi (nemzeti park) igazgatóság a hasznóbérlőt, feles bérlőt és a részesművelőt megelőzően gyakorolhat.

b) A bérbevevő gazdálkodásának biztonságát növeli az a szabály, amely szerint a hasznóbérlőt a hasznóbérelt földre – kivéve, ha a szerződés azonnali hatályú felmondás következtében szűnt meg – **előhasznóbérleti jog** illeti meg. Ennek a rendelkezésnek az a célja, hogy lehetőség szerint a földet hosszabb ideig ugyanaz a személy használja.

A gazdaságilag racionális birtokstruktúra kialakulását segíthetik elő a termőföldről szóló törvénynek a **birtoktagok kialakításával** kapcsolatos rendelkezései.⁶² Dolgozatomban már szó esett arról, hogy a földmagántulajdon újbóli megteremtésének módjai (kárpótlás, részaránytulajdon) miatt a birtokszerkezet rendkívüli módon elaprózódott. A gazdaságilag racionális földhasználat érdekében a földhasználatot (és

⁶² A hatályos rendelkezések elégtelenek a kívánt célok elérésére, ezzel kapcsolatos javaslataimat a dolgozat befejező részében tárgyalom.

lehetőség szerint a földtulajdont) a jövőben koncentrálni kell. Ezt a célt szolgálják a már említett elővásárlási és előhaszonbérleti jogok. Az optimális birtokszerkezet kialakításához azonban további eljárások intézményesítésére van szükség. A termőföldről szóló törvény ezek közül kettőt szabályoz: az általános birtokrendezést és az önkéntes földcserét.

a) Az **általános birtokrendezés** valamely település teljes területére vagy annak egy természetes határokkal elkülöníthető részére kiterjedő eljárás, amelynek célja a tulajdonosok széttagolt külterületi termőföldjeinek összevonásával a természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési feltételek, kedvezőbb üzemi méretek, illetve együttesen művelhető családi birtokok kialakítása. A termőföldről szóló törvény az általános birtokrendezési eljárást külön törvényi szabályozásra utalta. Ez a törvény azonban még nem született meg, ezért jelenleg birtokrendezés kizárólag önkéntes földcsere útján lehetséges, ami azonban a birtokszerkezet jelentős átalakítására alkalmatlan megoldás.

b) Az **önkéntes földcsere** az érintett tulajdonosok megállapodása nyomán végbemenő birtokrendezés. A megállapodásban a résztvevőknek okiratszerűen össze kell foglalniuk a földrészleteknek a csere során kialakult új jogi helyzetét, a kicserélendő földrészletekért a tulajdonosok által felajánlott esetleges érték-

kiegyenlítést, a birtokbaadásra vonatkozó és más kérdésekben a cserepartnerek között létrejött egyéb megállapodásokat. A különböző értékű termőföldek csereje esetén az értékkülönbséget, valamint a földön lévő építmény és más beruházás, növényzet, illetve a folyó gazdasági évben elvégzett mezőgazdasági munka ellenértékét meg kell téríteni. Az önkéntes földcsereire irányuló eljárást a földhivatal bonyolítja le.

IV.2.7. Rövid kitekintés a nyugat-európai földjogi intézményekre

A termőföldről 1994-ben megszületett törvény több tekintetben lezárta az átalakulási folyamatot, az akkori állapotában stabilizálta a termőföld tulajdoni és használati viszonyait. Ugyanakkor, amint már említettem, több kérdést is nyitva hagyott, illetve

azokat az akkori sajátos viszonyoknak megfelelően, azok által determinálva szabályozta. Ilyen problémakör többek között a jogi személyek termőföldtulajdonszerzésének tilalma, a külföldiek tulajdonszerzésének kérdése, a gazdaságilag racionális birtokstruktúra kialakulását elősegítő további szabályozás, a termőföldhasználat szabályozásának mikéntje (például a haszonbérleti szerződés tartalmi elemeinek meghatározása, a minimális vagy maximális bérleti idő előírása), a termőfölddel kapcsolatos állami nyilvántartások. Ezek a kérdések azóta is éles szakmai és politikai viták tárgyai.

Minderre dolgozatom befejező részében még visszatérek, itt e bonyolult témakör legfontosabb elemeinek a nyugat-európai országokban tapasztalt – országonként ott is jelentősen különböző – szabályozást tekintem át.⁶³

A vizsgált európai országok termőfölddel kapcsolatos szabályozásai, a földtulajdoni és földhasználati viszonyokat meghatározó intézményei, meglehetősen nagy eltérést mutatnak. Ennek legfontosabb okai a következők:

- a) a mezőgazdaság különböző súlya, szerepe az adott ország gazdaságában;
- b) az országok eltérő agrárpolitikája, struktúrapolitikája (bár természetesen ezt az Európai Unió szabályai megkísérlik egységesíteni);
- c) a földtulajdonosok közvetlen földhasználatának, illetve a földbérlet (haszonbérlet) keretében művelt földterületek más-más aránya;
- d) az országok történetileg többféleképpen kialakult birtokstruktúrája;
- e) az egyes országok jogrendszereinek a történeti fejlődés során létrejött sajátosságai.

A vizsgált országokban közös tendencia, hogy a földtulajdon és a földbérlet jogi rendezése kilép a polgári törvénykönyveknek a szerződés szabadságán és a tulajdon

⁶³ E fejezetben néhány nyugat-európai országnak a földtulajdoni és földhasználati viszonyait szabályozó legfontosabb jogintézményeit mutatom be. (A témáról részletesebben lásd: HERBST 1993.d.) A vizsgált országok: Dánia, Franciaország, Hollandia, Németország, Olaszország. Összefoglalómban terjedelmi korlátok miatt átfogó elemzés helyett csak a magyar szabályozás szempontjából fontos intézményeket tudom megemlíteni, ezek közül is csak azokat a megoldásokat, amelyek a földtulajdoni viszonyokat *közvetlenül* szabályozzák, és nem foglalkozom azokkal, amelyek a mezőgazdasági üzemi tevékenység befolyásolásával (kvótarendszer, termőföldcsökkentés stb.) hatnak a földbirtokviszonyokra.

szentségén felépülő szabályaiból, és – bár országonként eltérő mértékben – megjelentek a polgári törvénykönyvek alapelveivel ellentétes, a földtulajdon- és földhasználati viszonyokba valamilyen mértékű állami beavatkozást megvalósító szabályok. Ezek a rendelkezések az általam vizsgált területen három csoportba sorolhatók:

- a) sajátos öröklési szabályok;
- b) a termőföld tulajdonának megszerzését befolyásoló szabályok;
- c) a földhaszonbérlet szabályozása.

a) A sajátos öröklési szabályok

A termőföld mint sajátos vagyon és termelési eszköz öröklésével kapcsolatosan több, a szabad rendelkezést korlátozó szabályt találunk. Ilyen rendelkezést tartalmaz például az olasz jog, amikor a gazdaság egységének megőrzése érdekében megtiltja a gazdaság örökösök közötti tulajdonjogi felosztását, a gazdaságot csak egyetlen örökös örökölheti. Ilyenkor a többi örököstárs az egyik hagyatéki vagyont öröklő, és amennyiben a gazdaságot öröklő személy örökrésze nagyobb, köteles a többieknek kártalanítást fizetni.

Ugyancsak a gazdaság egyben maradását segíti elő a dán jog azon rendelkezése, amely szerint az örökhagyó végrendeletében egyetlen személyt jelölhet meg a mezőgazdasági üzem örököséül. Ebben az esetben a végrendelezőnek meg kell jelölnie azt az összeget is, amellyel a gazdaságot öröklő örököstársait kártalanítani köteles. Ezzel a megoldással az örökhagyónak lehetősége van a gazdaság értékét a forgalmi értékénél alacsonyabban megállapítani. A gyakorlat azt mutatja, hogy a mezőgazdasági üzemért fizetett kielégítés általában nem magasabb, mint az üzem forgalmi értékének 60 százaléka.

b) A termőföld tulajdonának megszerzését befolyásoló szabályok

A termőföldtulajdon megszerzésének sajátos állami szabályozására egyik példaként Dániát említem, ahol elsősorban a földtulajdonos közvetlen földhasználata a jellemző, kizárólag bérleti gazdálkodás csak az üzemek mintegy 2-3 százalékában folyik.

A termőföldforgalom részletes szabályozásának célja az, hogy egy személy kezében ne halmozódjon fel túlságosan nagy földterület, a földspekuláció minimális legyen, és az üzem (termőföld) tulajdonosa és a gazdálkodó lehetőség szerint legyen azonos.

Az adásvétellel történő tulajdonszerzésnél külön szabályok vonatkoznak arra, aki főfoglalkozásként foglalkozik a mezőgazdasággal, illetve arra, aki csak kiegészítő tevékenységként mezőgazda.

A harminc hektárnál nagyobb mezőgazdasági tulajdont megszerezni kívánónak mezőgazdasági szakképzettséggel kell rendelkeznie. A főfoglalkozású farmer csak két mezőgazdasági ingatlant egyesíthet. Az egyesített ingatlanok közötti távolság nem haladhatja meg a tíz kilométert, és a terület együttesen nem lehet nagyobb száz hektárnál. Ha a két ingatlan egyesítésével létrejövő terület a száz hektárt meghaladja, a többlet adásvétele során elsőbbséget élvez annak a szomszédos mezőgazdasági üzemnek a vezetője, amely a megszerezni kívánt ingatlantól legfeljebb egy kilométerre fekszik.

Dániában jogi személyek csak engedéllyel szerezhetnek mezőgazdasági területen földtulajdont. Ilyen engedélyt a hatóság akkor ad ki, ha a jogi személy a területet nem mezőgazdasági célra kívánja hasznosítani.

Más jellegű tulajdoni szabályozást ismer Franciaország, ahol nagyon elterjedt a haszonbérlet keretében való gazdálkodás. A termőföldtulajdon szabad forgalmát korlátozhatja az elővásárlási jog. Így például a haszonbérletről szóló törvény szerint a bérlőnek elővásárlási joga van, ha a bérelt gazdaság tulajdonosa az ingatlant el kívánja adni. Az elővásárlási jogot a bérlő akkor gyakorolhatja, amennyiben maga vagy bármely családtagja az ingatlan eladásakor az adott üzemben dolgozik, és mezőgazdasági szakképzettséget szerzett. Nem élhet a bérlő az elővásárlási jogával, ha már rendelkezik olyan földterülettel, amelynek nagysága meghaladja az egyes megyékre a törvényben előírt maximális területnagyságot. Érdeemes megemlíteni, hogy az elővásárlással szerzett ingatlant a tulajdonos a szerzéstől számított kilenc éven át maga köteles hasznosítani, ezen idő alatt az ingatlant nem idegenítheti el. Ha ezeket a kötelezettségeit megszegi, köteles kártérítést fizetni az elővásárlási joggal kizorított vevőnek.

c) A földhaszonbérlet szabályozása

A legtöbb országban – természetesen leginkább azokban, ahol a haszonbérlet aránya magas (például Franciaországban) – a haszonbérlet jogi szabályozásánál figyelhető meg legélesebben a szerződéses szabadságot korlátozó állami beavatkozás. A speciális haszonbérleti szabályozás céljai többfélék:

- a haszonbérlő gazdasági biztonságának növelése;
- a bérlő gazdálkodási szabadságának szélesítése (például művelési ág megváltoztatásának a joga);
- a mezőgazdasági üzem szakszerű működésének biztosítása;
- reális haszonbérleti díjak kialakítása;
- a haszonbérlet útján létrejövő, indokoltnak tartott birtokkoncentráció megakadályozása,
- bizonyos szociális funkciók ellátása (így például Németországban, ha a bérlőt öt évnél kevesebb idő választja el a nyugdíjkorhatártól, a bérleti viszonyt a nyugdíjkorhatár eléréséig fenntarthatja).

A felsorolt főbb célok elérése érdekében – országonként különböző módon – a szerződéses szabadság általános elvének korlátozásaként a **haszonbérleti szerződéseknél** a következő megoldásokat alkalmazzák:

- a haszonbérleti szerződés minimális idejének törvényi meghatározása;
- a bérbeadó felmondási joga csak a törvényben meghatározott esetekben lehetséges (Franciaországban például a bérbeadó részére meghatározott legfontosabb felmondási okok a következők:
 - ha a haszonbérlő a bérleti díj fizetésével két alkalommal elmarad és fizetési kötelezettségének az írásbeli felszólítástól eltelt három hónapon belül sem tesz eleget;
 - a bérlő nem szakszerűen üzemelteti a gazdaságot, aminek következtében súlyosan veszélyezteti a tulajdonos érdekeit;
 - ha a bérlő az ingatlan használatát más személynek átengedi);

- több országban a haszonbérleti szerződés érvényességének feltétele a hatósági jóváhagyás (Franciaországban például a bérlő csak akkor kapja meg a jóváhagyást, ha rendelkezik az előírt mezőgazdasági szakképzettséggel, és betartja az üzem nagyság korlátozására vonatkozó szabályokat; Németországban pedig, ahol ugyancsak hatósági jóváhagyáshoz van kötve mind a haszonbérleti szerződés megkötése, mind pedig a módosítása, a hatóság által vizsgált főbb kérdések a következők:
 - nem jönnek-e létre túlságosan nagy gazdaságok;
 - nem következnek-e be a földek szétaprózódása;
 - nem aránytalan-e az árkülönbség a föld termőképessége és a haszonbérleti díj között);
- a haszonbérleti szerződéssel kapcsolatos állami szabályozás lényeges eleme a bérleti díj befolyásolása (a legerőteljesebb állami beavatkozást Franciaországban találjuk, ahol a hatóság – a Mezőgazdasági Bérletek Konzultatív Bizottságának véleménye alapján – összeállítja azon mezőgazdasági termékeknek a listáját, amelyeket a haszonbérleti díj kiszámításánál figyelembe vesznek; ezzel a megoldással a hatóság egy minimális és egy maximális mértéket állapít meg).

A szerződő felek az említett keretek figyelembevételével, illetve a föld minőségét, az épületek értékét, a földön lévő mezőgazdasági kultúra jellegét és a szerződés időtartamát is tekintetbe véve, jogosultak a haszonbérleti díj konkrét meghatározására.

Ismételten hangsúlyozom, hogy az egyes nyugat-európai országokban alkalmazott és az előzőekben példaként ismertetett megoldások **nem adaptálhatók mechanikusan a magyar viszonyokra**, de szabályozásunk továbbfejlesztésénél az ottani tapasztalatok szem előtt tartása feltétlenül indokolt.

V.

TULAJDONOSI ÉS SZERVEZETI STRUKTÚRA A KILENCVENES ÉVEK MAGYAR MEZŐGAZDASÁGÁBAN

A tulajdoni és szervezeti átalakulás folyamatának tárgyalása után az átalakulás nyomán létrejött mezőgazdasági üzemi struktúrát elemzem. Először állást foglalok a szakirodalomban éles vitákat kiváltó üzemrendszer struktúrájának tipologizálásával kapcsolatosan, azután bemutatom a magyar mezőgazdaság kialakult üzemrendszerének főbb jellemzőit. A dolgozat e fejezetének lezárásaként röviden megvizsgálom a magyar mezőgazdaságban található üzemeket, valamint ezzel összefüggésben a földhasználati viszonyokat.

V.1. A mezőgazdasági üzemrendszer tipológiája

A mezőgazdaság üzemrendszerének tipológiájával kapcsolatosan **három féle megközelítést** említek meg, amelyek közül mindegyik más szempontból veszi szemügyre a vizsgált kérdést.

a) A megközelítések közül a **közgazdasági** (vállalatelméleti) a legkomplexebb, leginkább alkalmas az egyes vállalati struktúrák árnyalt elemzésére, ezért ezt a későbbiek során részletesebben ismertetem.

b) A **Központi Statisztikai Hivatal által 1995-ben bevezetett új tipológia** a mezőgazdasági üzemek nagyság szerinti elhatárolásán alapul. Ezek szerint kisméretű gazdaságok, amelyek harminc hektárnál kisebbek és 2,5 számosálatnál kevesebbet tartanak. A közepes méretű üzemek területe harminc és háromszáz hektár között van és 2,5–30 közötti számosálatot tartanak. Végül a nagyméretű üzemek háromszáz hektárnál nagyobbak és harminc számosálat

nál többet tartanak. A Központi Statisztikai Hivatal számon tartja még a gazdaságméretű háztartás fogalmát is.⁶⁴

c) A harmadik megközelítés a mezőgazdasági üzem szabályozásából indul ki, ezért ez **jogi jellegű kategorizálás**, amit a Központi Statisztikai Hivatal is használ. Itt a megkülönböztetés célja alapvetően a vállalatalapítási, a belső működési-szabályozási, az adózási, illetve a támogatási szempontok érvényesítése.

Mezőgazdasági tevékenység folytatására gyakorlatilag bármely létező **gazdálkodási formát** lehet választani, amely más szektorból ismert, sőt egyéb lehetőségek is vannak. A hatályos jogszabályok az alábbi formákat különböztetik meg:

a/1. őstermelő;

a/2. egyéni vállalkozó;

b/1. szövetkezet;

b/2. gazdasági társaság;

b/2.1. közkereseti társaság (kkt.);

b/2.2. betéti társaság (bt.);

b/2.3. közös vállalat;

b/2.4. korlátolt felelősségű társaság (kft.);

b/2.5. részvénytársaság (rt.);

b/3. egyesülés;

b/4. egyéb szervezetek (közhasznú társaság, költségvetési szerv, alapítvány, egyesület stb.).

⁶⁴ Gazdaságméretű háztartásoknak, a használat jogcímétől függetlenül, azok tekinthetők, amelyek együttesen ezeröttszáz négyzetméter (417 négyszögöl) vagy annál nagyobb szántóval, kerttel, gyümölcsösrel, szőlővel, gyeprel, erdővel, nádas halastóval, vagy együttesen nyolcszáz négyzetmétert (222 négyszögölt) elérő kerttel, gyümölcsösrel, szőlőterülettel rendelkeznek, vagy amelyeknél, az állatállomány (a számbavétel eszmei időpontjában) vagy legalább egy darab nagyobb élőállatból (szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske), legalább ötven darab tyúkféléből, illetve más baromfiból (gyöngyös, liba, kacs, pulyka), legalább 25-25 darab házi nyúlból, prémes állatból, húsgalambból, méhcsaládból áll.

A fenti felsorolás két nagy csoportra osztható, az **egyéni termelők és a társas vállalkozások** (gazdálkodó szervezetek) körére. A későbbiekben a legfontosabbakat, az egyéni vállalkozók és a gazdasági társaságok különböző fajtáit, valamint a szövetkezeteket veszem szemügyre.

Közgazdasági, ezen belül vállalatelméleti szempontból a mezőgazdasági üzemek – akárcsak a gazdaság egyéb ágazataiban a vállalatok – nemcsak az erőforrások allokációját optimalizáló és az optimális *output* kombinációt előállító egységeknek tekinthetők, hanem legalább ugyanolyan fontos kérdés, hogy ezek **a tevékenységek hogyan szerveződnek, miként koordinálják, illetve irányítják őket**. Ebből következően a vállalati szervezeti struktúrák vizsgálatánál a következő kérdésekre kell választ adni [SWINNEN et al. 1993 98–121; SZÉKELY 1992.]: Ki uralja a termelési tényezőket? Ki ellenőrzi a termelési tényezők és az *output* felhasználását? Ki viseli a beruházások kockázatát? Hogyan szerveződnek a különböző termelési tényezők (saját munka, bér munka, bérlet)? Mi a vállalat jogi formája? Milyen mértékű termelési tényezőt használnak fel?

A vállalat működését az előzőekben említett *input* kombinációk kialakításán és a vállalaton belüli szerződéses kapcsolatokon kívül a vállalkozó, a menedzser és a munkavállaló közötti viszonyok vizsgálatával is jellemezni lehet. A vállalkozó az a személy, aki a beruházások (befektetések) kockázatát viseli. A menedzser felelős a vállalat napi működtetéséért, az *inputok* és az *outputok* koordinálásáért. A munkavállaló biztosítja a munkaerőt a termelési folyamatban. A mezőgazdaságban az előzőekben kívül további két kritérium is fontos szerepet játszik a szervezeti struktúrák leírásánál: a munkaidő hány százalékát töltik a farmon, illetve a farm mint bevételi forrás mekkora hányada a családi jövedelemnek.⁶⁵ A különböző mezőgazdasági üzemtípusok, előzőekben említett szempontokon alapuló, lényegesebb jellemzőit a *16. táblázatban* mutatom be.

⁶⁵ Közismert, hogy a fejlett országokban, ezen belül az Európai Unióban is a mezőgazdasági termelés alapvetően családi gazdaságokban folyik, ezért az említett tipizálás szintén ehhez a sajátossághoz igazodik.

16. táblázat. A mezőgazdasági üzemtípusok fontosabb jellemzői

Üzemtípus	Menedzsment	Vállalkozó	Munkaerő-forrás	Munkaidő forrás	A farm mint bevételi forrás
Családi farm	család	család	család	>50 százalék	>50 százalék
Családi farm bérmunkával	család	család	család+ bérmunka	>50 százalék	>50 százalék
Szövetkezet	családok	családok	családok	–*	–*
Részmunka- idős farm	család	család	család	<50 százalék**	<50 százalék**
Szerződéses farm	család/szállító	család/szállító	család	–*	–*
Családi korporáció	család vagy alkalmazott menedzser	család, kap- csolódó bérlők	család és/vagy bérmunka	–*	–*
Ipari farm	alkalmazott menedzser	bérlők	bérmunka	–	–

*A szövetkezeteknek és a szerződéses farmoknak számos formája létezik. A farmon eltöltött munkaidő családonként, illetve a farm mint a család bevételi forrása nem tekinthető megkülönböztető sajátosságnak.

**Az egyes országokban eltérő definíciót használnak, ezért előfordul, hogy elegendő csak az egyik jellemző teljesülése is, más esetben mindkettő feltételnek teljesülnie kell.

Forrás: SWINNEN et al. 1993 100

A szakirodalomban a **családi gazdaságok** vagy a **családi farm** fogalmának meghatározása, illetve használata rendkívül változatos. Magyarországon – történeti okok miatt – sokak számára negatív értéktartalommal bír a családi gazdaság fogalma, valamiféle atavizmust jelent a modern mezőgazdasági nagyüzemekkel szemben. Ebből következően gyakran egyenlőségjelet tesznek a kisebb méretű gazdaságok, amelyeket kevésbé hatékonynak tekintenek, és a családi gazdaságok közé. Ez az álláspont azonban alapvetően téves, mivel valamely üzemforma egyik jellemzőjét kiemelve még nem állíthatunk annak nagyságáról vagy hatékonyságáról semmit. A nemzetközi irodalomban is számos definíció létezik, de arról bizonyos konszenzus alakult ki, hogy

mit kell tekinteni a családi gazdaságok legfontosabb jellemzőinek.⁶⁶ Ezek alapján a családi gazdaságok a következő fontosabb jellemzőkkel írhatók le:

- a) a beruházások, illetve a tőkebefektetések kockázatának túlnyomó részét a család viseli;
- b) a farmot a család menedzseli;
- c) a munka legnagyobb részét a család végzi;
- d) a mezőgazdasági termelés a legfontosabb tevékenység és bevételi forrás a család számára;
- e) a család a farmon él.

A fentiekből következően a családi farm egy olyan egység, amely a vállalkozó, a menedzser és munkás funkcióit egy családban kombinálja. Az előzőek folyamánya az is, hogy a családi farmon belül a háztartás és a vállalkozás csak elméletileg választható szét, gyakorlatilag azonban nem. Részben a sajátos magyar viszonyok miatt fontosnak tartok még két megjegyzést tenni. Egyrészt ezen jellemzők alapján a föld tulajdonlása nem szükséges feltétele a családi farmnak. A föld valamilyen jogcímen történő birtoklása természetesen szükséges (haszonbérlet, szívességi használat stb.). Másrészt (a korábbiakat megismételve) a családi farm fogalma semmit nem mond az adott gazdaság nagyságáról, mérjük azt akár területnagysággal, akár árbevétellel vagy bruttó termelési értékkel, illetve ugyancsak nem jellemzi annak hatékonyságát.

A fejlett országok mezőgazdasági üzemrendszerének másik fontos jellegzetessége a **részmunkaidős gazdaságok** fennmaradása és stabil aránya. A részmunkaidős gazdaságokat is sokféleképpen szokták definiálni, de általában közös rendezőelv, hogy a családi erőforrásokat (munka, tőke, menedzsment-erőforrások) csak részlegesen hasznosítják a mezőgazdasági termelésben.⁶⁷ Erre az üzemtípusra is jellemző, hogy a menedzser és a vállalkozó családon belül van, a család viseli a beruházások kockázatát, és egyben biztosítja a munkaerőt is. A részmunkaidős gazdaság definíciójának egy

⁶⁶ Dolgozatom e részénél a következő munkákat vettem alapul: SWINNEN 1993; GASSON-ERRING-TON 1993.

⁶⁷ A részmunkaidős gazdaságokkal kapcsolatos fogalmi vitákról, az eltérő értelmezésekről bővebben lásd: ELEK 1991 43–54.

másik megközelítése abból indul ki, hogy egy család, illetve háztartás jövedelmének mekkora hányada származik mezőgazdasági tevékenységből, és mekkora az aránya a farmon kívüli tevékenységeknek. Németországban például azt tekintik részmunkaidős farmnak, amelynek jövedelme több mint 50 százalékban farmon kívüli tevékenységből származik.

A **szerződéses farm** a termelés vertikális koordinációjának vagy integrációjának egyik típusát testesíti meg. Ez a termelési szervezeti forma néhány termékkörben (állattenyésztés, zöldség-, gyümölcs- és cukorrépa-termesztés) egyre növekvő jelentőségre tett szert az elmúlt évtizedekben Nyugat-Európában. A szerződéses termelés és a többi szervezeti forma közötti különbség egyrészt a szerződések explicit természetében, másrészt a termelésnek az *inputok* előállítóihoz, valamint a mezőgazdasági termékeket felvásárlókhöz és azokat feldolgozókhöz kapcsolódó, növekvő integrációjában rejlik. A munkát azonban ennél a formánál is a család biztosítja. A befektetések kockázatát és az *inputok* és az *outputok* fölötti döntéseket ugyanakkor az integrátor részben átveszi a családtól, ezért a szerződéses farm a családi gazdaságokhoz képest ebből a szempontból kevésbé autonóm egység.

A **mezőgazdasági termelősövetkezeteket** a mezőgazdasági tevékenységek horizontális integrációjaként szokták leírni. A mezőgazdasági termelősövetkezetek nem azonosak a mezőgazdasági termelők szöveteivel. Az előbbi szövetezeti típus alatt a termelők közös, csoportos termelését kell érteni, ezért is tekinthető egyfajta horizontális integrációnak. A mezőgazdasági termelők szövetezetei az egyes termelők önkéntes kooperációján alapulnak abból a célból, hogy különböző tevékenységeket (például feldolgozás, *inputok* beszerzése, marketing és értékesítés) közösen végezve az egyes tagok jövedelmét növelni tudják. Bár a mezőgazdasági termelők szövetezetei a fejlett országokban sokkal elterjedtebbek, mint a mezőgazdasági termelősövetkezetek, mindkét típus előnyeire találunk igazolást a szakirodalomban. A mezőgazdasági termelősövetkezet létrehozásának okául a „méret ökonómiájának” (*economics of scale*) kihasználását szokták említeni.⁶⁸ Az ebben rejlő lehetőségeket

⁶⁸ Lásd például LEVAY 1983.

jobban ki lehet használni a termelőeszközök közös használatával, mintha azok az egyes farmerek tulajdonában maradnának. Ez főleg abban az esetben igaz, ha az átlagos farmnagyság nagyon kicsi, és az üzemi struktúra jórészt kisméretű gazdaságokból áll, amelyekben ezért nehéz alkalmazni a modern mezőgazdasági technológiát.⁶⁹

A tranzakciós költségek elmélete viszont a termelők szövetkezeteinek előnyeit emeli ki. Eszerint a szövetkezetek sikeresen oldhatják meg a mezőgazdasági tevékenységek sajátosságaiból eredő, a piaci csere tranzakciós költségeit növelő problémákat (mint például az időjárásból fakadó bizonytalanságok, a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó externáliák, bizonyos tranzakciók gyakorisága, a technológiai fejlődéshez szükséges eszközök specialitása) [OLLILA 1994].

Más megközelítésben a termelőszövetkezeteket a szakirodalom munkás-önigazgatói vállalatként írja le [BONIN–JONES–PUTTERMANN 1993]. Ebben az aspektusban a termelőszövetkezeteknek három fontos jellemzőjük van:

- a) a dolgozók részvétele a vállalati döntéshozatalban;
- b) a dolgozói tulajdon;
- c) valamint a profit megosztása a tagok között.

A termelőszövetkezetek tagjai tehát elméletben megosztják a vállalkozói, menedzseri és munkás szerepeket, és ezzel a kockázatokat is. A termelőszövetkezeteken belüli feladatok aktuális megosztása egyben a felelőségek megosztását is jelenti. Hangsúlyozom, hogy ezekben a szövetkezetekben a munkaerőt a tagok családjai biztosítják. Működésük során azonban több, az üzem struktúrájából eredő nehézséggel kell megküzdeniük.⁷⁰ Az egyik gond például a tagok teljesítményének ösztönzése. Másrészt azzal a problémával is szembe kell nézniük, hogy az egyes tagoknak – eltérő érdekeikből következően – különböző elképzelései lehetnek arról, hogy miként lehet sikeres a közös tevékenység, ezért annak összehangolása nem mentes a konfliktusoktól.

⁶⁹ Ez természetesen jelentős mértékben függ attól is, hogy a gazdaság milyen mezőgazdasági tevékenységet folytat.

⁷⁰ Itt a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1990 előtti működéséből leszűrhető tapasztalatokra utalok, bár természetesen ezek más feltételek között jöttek létre.

Az előzőtől eltérő szervezeti típust képviselnek az **ipari farmok**. Ebben a formában – hasonlóan az iparvállalatokhoz – a vállalkozói, a menedzseri és a munkavállalói feladatok szervezetenként is elválnak egymástól.

A **családi korporációk** a családi farmok sajátos keverékét képviselik. Gyakran adózási okokból jönnek létre, azonban egyéb szempontból megegyeznek a családi farmok jellemzőivel. Más esetekben azonban a családi korporációk azt jelentik, hogy nem a család tagjai biztosítják a munka meghatározó, nagyobb részét, valamint a farmmal kapcsolatos menedzseri tevékenységeket, hanem bérlő. A bérlő sokszor közel áll – vérségi vagy házassági kapcsolatok révén – a családhoz. Ezeket a korporációkat általában a tipologizáláskor említett szerepek jól meghatározható elválasztása jellemzi. Ennek megfelelően a bérlőnek csak korlátozott felelőssége van a vállalat kötelezettségeit illetően, a tulajdonos és a menedzser elválik egymástól, így a különböző döntések meghozatalával kapcsolatos menedzseri feladatokat pontosan körülhatárolták.

V.2. Mezőgazdasági üzemtípusok Magyarországon

Az előbbieken bemutatott **vállalatelméleti tipológia a magyar viszonyok elemzésére csak részben alkalmas**. Ennek oka az eltérő történelmi hagyományokban, valamint a részben ebből következő, jelenlegi gazdasági, társadalmi sajátosságokban rejlik. Mindezek ellenére **van lehetőség bizonyos összehasonlításra**, ami segít abban, hogy megtaláljuk a különbségek mögött rejlő közös pontokat, illetve érzékeltesük a magyar mezőgazdaság üzemi struktúrájának fejlődési irányait. Az átalakult mezőgazdasági nagyüzemek jogutódjai több tekintetben hasonlítanak az előzőekben jellemzett termelőszövetkezet és ipari farm kategóriákhoz. A nagyüzemekből kivált, elsősorban a korábbi menedzsment által irányított kisebb méretű gazdaságok, valamint az újonnan létrejött agrárvállalkozások jelentős része a családi korporáció sajátos formájának tekinthető. A megjelent, illetve már korábban is létező középparaszti gazdaságokat a családi gazdaságok vonásai jellemzik. A részmunkaidős gazdaságok

fogalma alatt Magyarországon eltérő tevékenységű és változatos formájú üzemet értünk.

Az alábbiakban először a Központi Statisztikai Hivatal egyik megközelítési módja (a mezőgazdasági szervezetek jogi formája) szerint mutatom be a magyar mezőgazdaság üzemszerkezetének alakulását. Ezt követően a vállalatelméleti megközelítés segítségével elemzem a mezőgazdasági üzemszerkezet sajátosságait. Végül a foglalkoztatottak és a földhasználat szerinti jellemzők alapján megvizsgálom a mezőgazdasági szervezeteket.⁷¹

V.2.1. A mezőgazdasági szervezetek számának alakulása

A vizsgált időszakban a mezőgazdaságban a regisztrált gazdasági szervezetek száma radikálisan megváltozott. Amint azt a dolgozatban bemutattam, a magyar mezőgazdaság vállalati rendszerére 1989-ig a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok dominanciája volt jellemző. A tárgyalt tulajdoni és szervezeti átalakulási folyamat után **a gazdasági szervezetek száma 1990 és 1998 között több mint ötszörösére növekedett.** Ez a szám azonban meglehetősen eltérő módon alakult a különböző kategóriákban.⁷²

⁷¹ Előre kell bocsátanom, hogy sem a vizsgált időszakot teljes körűen átfogó, sem a szakirodalomban használt tipizálásnak hiánytalanul megfelelő adat nem áll rendelkezésre.

⁷² Gazdasági szervezetek alatt a gazdálkodó szervezeteket és az egyéni vállalkozásokat értem.

17. táblázat. A működő gazdasági szervezetek száma a mező-, vad-, erdőgazdálkodásban és a halászatban

Év	Összes szervezet	Ebből vállalat	Gazdasági társaság	Ebből korlátolt felelősségű társ.	Részvénytársaság	Jogi személyiség nélküli vállalat	Szövetkezet	Egyéni vállalkozás
1990	2.112	171	535	451	39	–	1.405	–
1991	2.994	150	1.309	1.212	40	–	1.485	–
1992	3.308	122	1.581	1.511	41	–	1.605	–
1993	4.639	91	2.575	2.434	109	–	1.971	–
1994	5.547	36	3.342	3.140	171	–	2.048	–
1995	9.409	33	4.263	3.636	186	2.996	2.117	–
1996	32.321	0	4.008	3.805	191	3.009	1.930	22.682
1997	38.149	0	4.729	4.516	204	3.154	1.915	27.427
1998	39.042	0	4.931	4.724	197	3.508	1.715	27.832

Források: Központi Statisztikai Hivatal 1999.a; 1999c; valamint saját számítások

Az adatsorból látható, hogy a vállalat kategóriája a privatizáció (átalakulás) miatt 1996-tól kezdve megszűnt. Ezek a cégek kötelesek voltak részvénytársasággá, illetve korlátolt felelősségű társasággá alakulni. A legdinamikusabb növekedést a különböző gazdasági társasági formák mutatták, amelyek korábban nem léteztek a mezőgazdaságban. Ma már ők adják a szféra összes gazdálkodó szervezetének 40 százalékát. A szövetkezetek száma 1995-ig folyamatosan növekedett, de aztán három év alatt számuk mintegy 20 százalékkal csökkent. A növekedés okait az átalakulás következtében végbement szétválásokban és kiválásokban találjuk, a csökkenését pedig a gazdasági társasággá való átalakulásban. A statisztikai rendszer változásai miatt a nem jogi személyiségű szervezetekről csak 1995 után vannak adataink. 1995 és 1998 között számuk hozzávetőlegesen 10 százalékkal emelkedett. A vizsgált periódus végére az összes regisztrált gazdasági szervezeten belül a korlátolt felelősségű társaságok és a nem jogi személyiségű szervezetek aránya elérte 75 százalékot. Ezek a vállalatok nagy valószínűséggel kis- és közepes méretű vállalatok. A mezőgazdaságban is jelentős az egyéni vállalkozások száma, a tanulmányomban vizsgált időszak végére meghaladta a gazdálkodó szervezetek számának a kétszeresét. Ezek egy része kény

szervállalkozás, más része pedig – elsősorban adózási okok miatt – a családi gazdaság jogi formája.

V.2.2. A szövetkezetek⁷³ és a jogi személyiségű gazdasági társaságok

Ebbe a kategóriába soroljuk a termelőség-szövetkezetek és az állami gazdaságok jogutódjait, a termelőség-szövetkezetekből kiválással létrejött gazdaságokat, valamint az újonnan létrejött mezőgazdasági társaságokat.

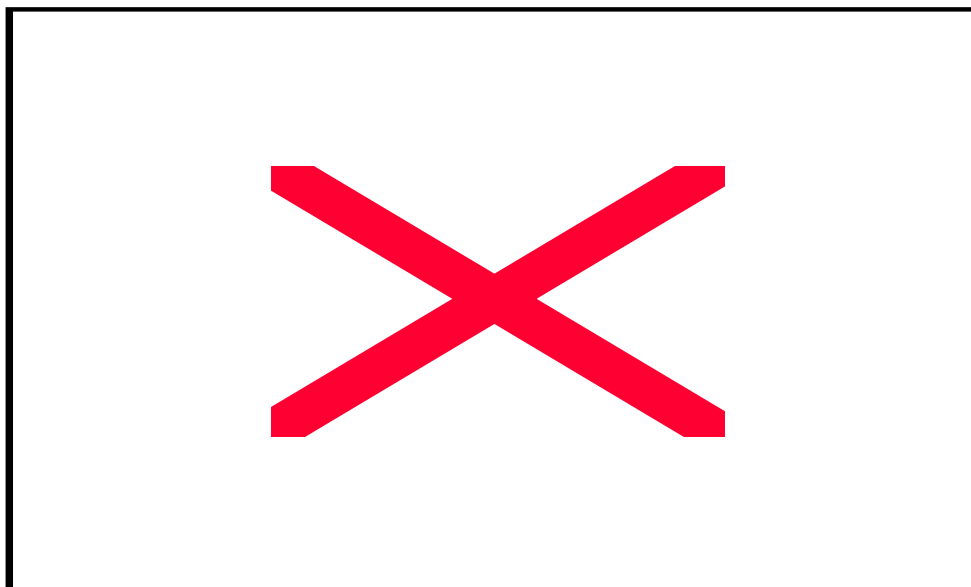
A volt mezőgazdasági nagyüzemek (termelőség-szövetkezetek, állami gazdaságok) utód-szervezeteinek legfontosabb jellemzői látszólag hasonlítanak a már jellemzett termelőség-szövetkezet és az ipari farm kategóriáihoz. Ugyanakkor ezen, a hazai mezőgazdaságban jelentős arányban jelenlévő nagyméretű üzemek gazdasági és szociális természetüket tekintve nemcsak az Európai Unió, hanem az Egyesült Államok hasonló méretű gazdaságaitól is jelentősen különböznek.

A hazai nagyüzemek – ellentétben az említett külföldi példákkal – **társas vállalkozások**. Még jelentősebb különbség az, hogy ezek a szervezetek másoknak a társas vállalkozásai. A szövetkezetek 1992-es átalakulása utáni tulajdonosi szerkezetét, illetve annak hat év alatt bekövetkezett változásait mutatja be az *1. ábra*.⁷⁴

⁷³ Itt jegyzem meg, hogy mindeddig nem alakult ki új *terminus technicus* a magyar közgazdaságtudományban a „mezőgazdasági termelőség-szövetkezet” helyett. Pedig vitathatatlan, hogy indokolt lenne a szocialista típusú gazdálkodási forma a „téesz” helyett más elnevezést adni az új tulajdonosi alapokon nyugvó szervezeteknek. Fertő Imre például a mezőgazdasági termelők szövetkezete kifejezést használja, azonban a mai szövetkezetek véleményem szerint közelebb állnak a termelő típusú szövetkezetekhez, mint a termelők szövetkezeteihez. Vesd össze: FERTŐ 1997.

⁷⁴ A kialakult tulajdonosi szerkezetben rejlő ellentmondásokat a dolgozat más helyein elemzem, itt csak annyit jegyzek meg, hogy folyamatosan növekszik a kívülálló tulajdoni aránya, ezzel együtt csökken az aktív tagoké, és – bár kisebb mértékben, de – a nyugdíjasoké is.

1. ábra. A szövetkezetek tulajdonosi szerkezetének változása

Források: TÓTH–VARGA 1998 17; TÓTH 2000.

Az átalakulás során létrejövő, magántulajdonon alapuló szövetkezetek tevékenységi köre és jellege lényegesen nem változott. Az igaz, hogy a korábbinál nagyobb szerep jutott az értékesítési és szolgáltató tevékenységnek, valamint az átalakulás előtt jelentős volumenű melléküzemágak váltak ki a szövetkezetekből, de továbbra is alapvetően termelő típusú szövetkezetekkel találkozhatunk.

A magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és a nagy létszámú társaságokban **a menedzsment önállósága rendkívül nagy, a vállalat irányítása ebből következően nem a tulajdon alapján történik.** Ugyanakkor a különböző döntéseknek sokak számára (tagok, egyéb tulajdonosok, munkavállalók) meg kell felelniük, ezért azok a vállalaton belüli politizálás terepeivé válnak, így az üzleti döntések belső nyilvánossága nagy, miközben sokan kiszolgáltatottnak érzik magukat a szervezet általuk áttekinthetetlen, befolyásolhatatlan volta miatt. A nyugati típusú termelőszövetkezeteket és ipari farmokat az jellemzi ezzel szemben, hogy azok irányítják, akik tulajdonosai és munkásai is egyben vállalkozásaiknak. Másrészt a szervezeten belüli kapcsolatrendszer személyes, a benne együttműködők a baráti, szomszédsági és családi körből kerülnek ki, következésképpen a vállalkozás tagjai egyéb, nem gazdasági jellegű szálon is kapcsolódnak egymáshoz. A legfontosabb különbség tehát az, hogy ellentétben

a hazai nagyüzemekben tapasztaltakkal, ott a vállalkozó, a menedzser és a munkás funkciója nem válik el mereven egymástól az üzemszervezeten belül.

Ugyancsak lényeges különbség, hogy a magyar nagyüzemek az elmúlt évek fejleményei – kárpótlás, szövetkezetek átalakulása, állami gazdaságok privatizációja – ellenére, illetve részben azok módjai következtében, továbbra is **megőrizték a szocializmusban kialakított üzemszervezeti rendszerüket**.⁷⁵ Ez ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy változatosabb belső gazdálkodási rendszert alakítsanak ki, mert a dolgozókat alvállalkozóként is tudják alkalmazni a munkaigényes fázisokban. Az ilyen gazdaságokban található önálló szolgáltató és értékesítési rendszer pedig szolgáltatásokat tud nyújtani kifelé, elsősorban a kisüzemeknek, ezzel azok tevékenységet (elsősorban kereskedelmét) részben integrálja. A fejlett országokban azonban még a nagyméretű mezőgazdasági üzemeket sem jellemzi, hogy a munkaszervezetet szigorú, hivatalnoki jellegű hierarchiába szervezzék.

A hazai nagyüzemeknek az előzőekből következően **több hátránya**, de a hazai körülmények között számos **relatív előnye** is van. Hátrányuk, hogy a fejlett mezőgazdaságokban ismeretlen munkaszervezet működésének belső veszteségei nagyok. A hatékonyság romlásának lényegesebb forrásai: a döntések „átpolitizáltsága” (hiszen sok résztvevőre kell tekintettel lenni), a *tayloriánus* munkaszervezés mezőgazdaságban való alkalmazásának problémái, továbbá a termékszerkezet erős diverzifikáltsága miatt egymástól nagyon különböző tevékenységi köröket kapcsolnak pénzügyileg össze, amiből erős kényszerszolidaritási hajlam következik (hogy tudniillik az egyik terület segítse ki a másikat). A nagyüzemek relatív előnye, hogy hazai viszonyok között már hosszú ideje működőképesek. Képesek kihasználni a méreteikből fakadó hozadékot mind *input*, mind *output* oldalon. A hazai nagyüzemek közvetlenebb piaci kapcsolattartásra képesek a feldolgozókkal, a kereskedőkkel mind az *inputok* beszerzése, mind a termékek értékesítése során. A nagyüzemek vezetése többnyire már tapasztalt szakemberekből áll, akik képesek eligazodni a termékminőség kérdéseiben, a technológiai és pénzügyi konstrukciókban, amelyek nélkül ma már elképzelhetetlen bizonyos minőségi áruk előállítását. A már említett jelenségből, nevezetesen a különböző tevékenységi körök összekapcsolásából nemcsak hátrány származik, ez megha

tározott szituációkban előnyös is lehet. A több lábon állással képesek csökkenteni a termelés kockázatát, továbbá a kisüzemek egy része be tud kapcsolódni a nagyobb tevékenységébe. A specializáció a magyar viszonyok között csak korlátozottan tud kialakulni. Ugyanakkor a specializáció elmaradásából fakadó veszteségeket a kisebb mértékű kockázat nagy termelés és jövedelemingadozás mellett ellensúlyozhatja.

V.2.3. A családi gazdaságok

Az átalakulás során megjelent családi gazdaságok részben a korábbi középparaszti hagyományokra támaszkodnak, részben az új mezőgazdasági vállalkozások egy csoportját alkotják, amelyek gazdálkodásának mérete nem haladja meg a középparasztinak tekinthető szintet. A családi gazdaságok súlyának pontos körülhatárolását nehezítik a statisztikai számbavétel hiányosságai. Számos gazdaságot, elsősorban a nem jogi személyiségű társaságokat, ide lehet sorolni, amelyek most a gazdálkodó szervezetek kategóriájában szerepelnek. Ugyanakkor az egyéni vállalkozás alatt szereplő gazdaságokat is nehéz pontosan szétválasztani: melyek a családi gazdaságok és melyek a részfoglalkozású üzemek.

A mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők között az 1994-es mikrocenzus szerint mintegy negyvenötezer fő számított egyéni gazdának, illetve segítő családtagnak. Ugyanehhez az eredményhez juthatunk, ha a mezőgazdaságban tevékenykedő gazdálkodó szervezetek oldaláról közelítjük meg a családi gazdaságokban foglalkoztatottak számát. Abból indulhatunk ki, hogy a harminckétezer működő gazdasági szervezet közül 1996-ban 22,7 ezer egyéni vállalkozót, valamint háromezer jogi személyiség nélküli gazdálkodó szervezetet jegyeztek be. Ez utóbbi két kategória valószínűsíthetően döntően családi gazdaságokat jelent. A tíz fő alatti gazdálkodó szervezetek száma 1996-ban a mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban 4.344 volt. Ha átlagban négy-öt fővel számolunk vállalkozásonként, akkor a gazdálkodó szervezetek hozzávetőlegesen 18-22 ezer közötti személyt alkalmaztak. Ha összeadjuk az egyéni gazdálkodókat, a jogi személyiség nélküli szervezeteket, valamint a

⁷⁵ A szocializmusbeli rendszer főbb jellemzőiről bővebben: HEGEDŰS–HERBST 1991; valamint JUHÁSZ 1988.

tíz fő alatti gazdálkodó szervezetek számából azokat, amelyek feltehetően a családi gazdaság kategóriájába sorolhatók, akkor ismét 43 ezer fő fölötti értéket kapunk.

A családi gazdaságok egy része jelentős árutermelést folytat, vagyis a mezőgazdaság „versenyszférájában” tevékenykedik.⁷⁶ Termékeiket általában országos vagy regionális piacokon igyekeznek értékesíteni. Ezzel szemben a családi gazdaságok másik része inkább szűkebb, többnyire helyi piacon jelenik meg árujával. Ezek a gazdaságok elsősorban a család vagy a rokonság szükségleteinek kielégítésére összpontosítanak, gazdálkodásukban az árutermelésnek, a piaci értékesítési lehetőségek keresésének kisebb a jelentősége. A családi gazdaságok versenyképességének, gazdálkodásuk színvonalának javítása tehát elsősorban az árutermelő vagy az árutermelésbe bekapcsolódni kívánó és bekapcsolódni képes családi gazdaságok fejlődésének a feltétele. A családi gazdaságok az elmúlt években a korábbi adminisztratív korlátozások feloldása után jelentős fejlődésen mentek keresztül. A családi gazdaságok meghatározó része a piacgazdaságra való átmenet nehézségei ellenére is stabilizálni tudta helyzetét, kisebb hányada esetenként komoly fejlesztéseket is képes volt végrehajtani. A családi gazdaságoknak azonban jelenleg elsősorban versenyt generáló szerepük van, mindenekelőtt a hazai nagyüzemeket készíthetik folyamatos megújulásra. **A családi gazdaságokat több ok miatt sem lehet a jelenlegi körülmények között reálisan általánossá tenni. A legfontosabb ok az, hogy a hazai tanyarendszer viszonylagos fejletlensége miatt nehezen lehet kialakítani egy, a nyugati értelemben vett hagyományos családi gazdaságot [FERTŐ 1997.].** Ezenkívül a magyar mezőgazdaság jelenlegi alacsony tőkevonzó képessége is korlátot állít az egyébként jelentős mértékben alultőkésített családi gazdaságok fejlődésének útjába. A családi gazdaságok számának és szerepének növekedését tovább nehezíti, hogy szolgáltatási, innovációs és piaci szükségleteiket csak korlátozottan elégíthetik ki. Ma a szolgáltatások, így például a földműveléshez kapcsolódóak vagy az állategészségügyi és növényvédelmi szolgáltatások döntő többsége, a szürke gazdaság szférájában jelenik meg. Az ilyen körülmények között nyújtott, sok esetben megbízhatatlan és ellenőrizhetetlen színvonalú szolgáltatások nem képesek a modern mezőgazdaságban elengedhetetlen inno

⁷⁶ Sajnos e téren ugyancsak nem rendelkezünk pontos adatokkal.

vációs segítséget, minőségi, valamint termelésbiztonságot nyújtani. A családi gazdaságok a fejlett

piacgazdaságokban is igénylik az önálló, elsősorban rájuk „méretezett” és minőségileg szabványosított szolgáltatások létrejöttét mind a beszerzési, mind pedig az értékesítési oldalon. Az előzőekben jellemzett viszonyok miatt a családi gazdaságoknak csak egy része képes helyzete stabilizálására, valamint további növekedésre, míg másik hányada csak nehezen tud megbirkózni az egyre súlyosbodó gazdasági körülményekkel és szigorodó piaci követelményekkel.

V.2.4. A részmunkaidős gazdaságok

A részmunkaidős gazdaságok nemcsak a múltban, de minden bizonnyal a jövőben is fontos szerepet játszanak a magyar mezőgazdaságban. A családi gazdaságok kapcsán már idézett 1994-es mikrocenzus szerint 732 ezer aktív kereső foglalkozik mellékfoglalkozásban földműveléssel.

A szakirodalom a részmunkaidős gazdaságoknak többféle típusát különbözteti meg [FERTŐ–MOHÁCSI 1996.].⁷⁷ A kiindulópont az, hogy – ebben a kategóriában – a mezőgazdasági termelés többnyire nem elsősorban különálló vállalkozásban, hanem az azzal szoros egységben lévő háztartásban történik. Ebből következik, hogy a gyakorlatban sokszor nehéz elválasztani a háztartást a gazdaságtól. Ezek alapján az egyik csoportba azokat a gazdaságokat sorolhatjuk, amelyek valamilyen meghatározott termék előállítására specializálódtak, és alapvetően piacra termelnek. A másik típusba azok a részmunkaidős gazdaságok tartoznak, amelyek célja elsősorban a háztartás kiadásainak csökkentése. Ezen a típuson belül is megkülönböztethetjük azokat az üzemeket, amelyek alapvetően a család szükségleteinek kielégítésére, azaz önellátásra törekszenek, a gazdaságok másik része az önellátás felett előállított termékeket a feleslegek keletkezésétől függően folyamatosan vagy csak időnként, többnyire a helyi piacokon igyekszik értékesíteni.

⁷⁷ Természetesen a tipizálás többféle is lehetne, így például a piacra termelők között megkülönböztethetjük a kofakereskedelemben résztvevőket, a nagyüzemekkel kooperálókat vagy a családi gazdaságokhoz kapcsolódókat.

A részmunkaidős gazdaságok jellemzésének lezárásaként két, az általam vizsgált időszakon belül lefolytatott kutatás megállapításaira hívom fel a figyelmet. Az egyik az önellátó termelés szerepének bővülésére utal: a Magyar Háztartás Panel vizsgálat adatai szerint 1992–1994 között a kizárólag önellátásra törekvő háztartások aránya 34,4 százalékról 44,4 százalékra emelkedett [SPÉDER 1994]. A vizsgálat azt is megállapította, hogy a csak fogyasztásra termelők csoportjának növekedése egyaránt származik a korábban kistermelést nem folytatókból és a korábban árutermelőkből. A másik, ezzel összhangban lévő folyamat, hogy nem a kistermelést végzők, hanem az elsősorban árutermelésre, vagyis jövedelemszerzésre törekvő gazdaságok száma csökkent. A kistérségekben végzett vizsgálatok is megerősítik az önellátás szerepének növekedését [SPÉDER 1997]. Ugyanakkor fel kell hívnom a figyelmet egy másik, szintén kistérségben végzett kutatásban tett megállapítására [LAKI 1996]. A falusi munkanélküliekre vonatkozó felmérés arra a következtetésre jutott, hogy a vidéki munkanélküliek között a mezőgazdasági kistermelés egyre kevésbé eszköze a túlélési stratégiáknak. Ennek az az oka (többek között), hogy a korábbiakhoz képest a mezőgazdasági termelés már kis méretekben is jelentősebb befektetést igényel, míg az esetleges feleslegek értékesítése piaci korlátokba ütközhet. Mostanra a mezőgazdasági befektetések kockázata már viszonylag kicsiny mennyiségnél is nagy lehet a várható bevételekhez képest.

A hazai részmunkaidős gazdaságok – akárcsak a többi üzemtípus – **számos ponton eltérnek nyugat-európai megfelelőiktől.** Lényeges különbség, hogy a magyar részmunkaidős gazdaságok nagy része a múltban olyan emberek gazdaságaiból állt, akik nem mezőgazdasági foglalkozásúak voltak, hanem elsősorban az iparban dolgoztak; ma ezek a gazdaságok egyre inkább az **önellátó gazdaságok** irányába mozdulnak el. Ezzel szemben az Európai Unióban a részmunkaidős gazdaságokhoz elsősorban olyan üzemek tartoznak, amelyek vezetői korábban is mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoztak, de valamilyen okból arra kényszerültek, hogy fokozatosan kivonuljanak gazdaságaikból. Ennek egyik oka az, hogy az idősödő gazdák már csak részmunkaidőben foglalkoznak mezőgazdasági termeléssel. A másik ok pedig az, hogy a mezőgazdasági tevékenység már nem biztosított elegendő jövedelmet a háztartásnak, ezért a farmereknek más munka után is kellett nézniük, hogy jövedelmeiket kiegészítsék.

A termelés jellegében megfigyelhető lényeges különbség, hogy Magyarországon a részmunkaidős gazdaságokban elsősorban a töredék munkaidőt hasznosítják, így inkább a munkaigényesebb termékekre specializálódtak, Nyugat-Európában viszont a részmunkaidős gazdaságok (az előbbiekből következően) inkább a tőkeintenzívebb ágazatokban tevékenykednek.

V.3. Mezőgazdasági szervezetek a foglalkoztatottak alapján

A mezőgazdaságban a gazdasági szervezetek számának gyors növekedése együtt járt az ágazatban foglalkoztatottak létszámának jelentős csökkenésével. Ez a tény, valamint a szervezetek típusainak jelentős átalakulása **alapvető változásokat okozott a mezőgazdasági szervezetek létszám szerinti méretstruktúrájában.**

18. táblázat. A mezőgazdasági vad- és erdőgazdasági, illetve halászati szervezetek megoszlása a foglalkoztatottak száma szerint (darab)

Év	1–10 fő	11–20 fő	21–50 fő	51–300 fő	300 fő fölött	Összesen
1990	–	413	106	860	722	2.101
1991	–	1.031	297	1.060	666	3.054
1992	–	1.471	437	1.200	378	3.486
1993	1.669	991	730	1.188	129	4.707
1994	2.420	1.012	761	1.209	126	5.528
1995	3.834	624	799	1.061	95	6.413
1996	7.256	605	743	963	72	9.639
1997	8.435	576	738	906	67	10.722
1998	8.958	607	747	817*	81**	11.210

* 51–250 foglalkoztatott között

** 251 vagy annál több foglalkoztatott

Források: Központi Statisztikai Hivatal 1999.a; 1999.c; valamint saját számítások

A tulajdoni és szervezeti átalakulás előtt, a nyolcvanas évek végén a mezőgazdasági szervezetek majdnem fele több mint háromszáz főt foglalkoztatott. Amint azt már említettem, ennek magyarázata jelentős részben abban található, hogy a termelőszo-
vetkezetek a mezőgazdasági termelésen kívül jelentős volumenű egyéb, elsősorban ipari tevékenységgel is foglalkoztak. Az átalakulás előtt a mezőgazdasági szervezete-
teknek több mint 90 százaléka ötven főnél nagyobb létszámmal dolgozott. A tíz főnél kevesebbet foglalkoztató, önálló gazdasági szervezetek lényegében hiányoztak a me-
zőgazdaságból.

A fenti arányok 1998-ra alapvetően átalakultak. Amint az az előzőekben bemutatott táblázatból (18. táblázat) is kitűnik, a mezőgazdasági szervezeteken belül a tíz fő alatti szervezeteknek van a legnagyobb súlyuk, arányuk meghaladja a 86 százalékot. A huszonegy és ötven fő közötti szervezetek száma szintén növekedett, részesedésük mintegy 7 százalékot tesz ki. A háromszáz főnél többet foglalkoztató mezőgazdasági üzemek száma mintegy a tizedére csökkent, aminek következtében a mezőgazdasági szervezeteken belüli arányuk minimálisra esett vissza. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a foglalkoztatottak összlétszámában ennél ne lenne lényegesen jelentősebb a súlyuk. Nemcsak a legnagyobb létszámú szervezetek aránya csökkent, 1998-ban az ötven fő fölötti szervezetek hányada sem érte már el a 8 százalékot. Az utóbbi két évben ugyanakkor a huszonegy és ötven fő közötti létszámú szervezetek számának enyhe növekedése figyelhető meg.

A dolgozatban vizsgált időszakban végbement tulajdoni és szervezeti átalakulás fo-
lyamatának hatására **a magyar mezőgazdaság korábbi szélsőségesen duális üzemi
struktúrája jelentősen oldódott, jelentősebb számban megjelentek a közepes mé-
retű gazdaságok.** Az előzőekben röviden ismertetett adatsor, különösen az abból
leszűrhető tendencia, arra utal, hogy a mezőgazdaságban dolgozó regisztrált gazdasá-
gi szervezetek strukturális átalakulása még nem zárult le, az egyes szervezeti formák
létszámának változása ugyanis folyamatosan eltérő ütemű és irányú tendenciát mutat.
Az átalakulás első éveiben tapasztaltakhoz hasonló átrendeződésre már nyilvánvalóan
nem lehet számítani, hanem egy lassúbb, strukturális átalakulás valószínűsíthető.

V.4. Földhasználat a mezőgazdasági szervezetekben

Dolgozatomban már szó esett arról, hogy a kárpótlási törvény, a szövetkezeti törvények, valamint a végbement privatizáció következtében alapvetően átalakult a földtulajdonlás és a földhasználat szerkezete. A legfontosabb változás az, hogy **megszűnt a szövetkezeti földtulajdon, és a föld magántulajdona meghatározóvá vált a tulajdoni szerkezetben**. Különböző okok miatt, így elsősorban a tulajdoni bejegyzés és a földnyilvántartás lassú volta, a tulajdoni viták, a még folyamatban lévő kárpótlási árverések következtében még mindig nem állnak rendelkezésre pontos számok a tulajdoni arányokról.⁷⁸ Az átalakulás következtében a termőföld mintegy 88 százaléka magántulajdonban van. A mezőgazdasági területeken 90 százalék feletti, az erdőknél kisebb a magánszemélyek tulajdonának aránya. Mintegy 2-3 százalékra tehető az átalakult szövetkezetek tulajdonát képező földterület. A nem említett rész pedig állami tulajdonban van.

A tulajdoni átalakulás a földmagántulajdon túlsúlyának megteremtése mellett – amint erről már szóltam, és a dolgozat befejező részében ennek következményeire még visszatérek – minden eddiginél **szétaprózottabb tulajdoni struktúrát** hozott létre. Ezt igazolja az is, hogy az 1996-os mikrocenzus adatai szerint 1,8 millió háztartás rendelkezett földterülettel, ugyanakkor ezek közül csak 2,1 százaléknak volt tíz hektárnál nagyobb területe [KSH 1997]. A szétaprózott tulajdonosi struktúrát mutatja be a 19. táblázat.⁷⁹

⁷⁸ Az általam idézett számok részben becslésen, részben reprezentatív felméréseken alapulnak.

⁷⁹ Terjedelmi okok miatt nincs lehetőség a tendencia vizsgált időszakban történő részletes elemzésére, megjegyzem azonban, hogy 1994-hez képest, ha nem is jelentős, de a kívánatos irányban történt elmozdulást lehet megfigyelni, nevezetesen: csökkent az egy hektárnál kisebb földtulajdonos háztartások száma.

19. táblázat. A földtulajdonos háztartások és a földterület megoszlása birtokméret szerint 1996-ban (a földterület hektárban, az arányok százalékban)

A birtok mérete	Földtulajdonos háztartások aránya	A földterület aránya
-0,2	57,0	3,4
0,2-1,0	22,4	7,5
1,1-10,0	18,3	41,2
10,1-50,0	2,1	29,4
50,1-	0,3	18,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1997.

A gazdálkodás szempontjából a tulajdoni struktúra mellett lényegesebb a **földhasználati viszonyok** vizsgálata. A földhasználat gazdálkodási szervezeti formák szerinti megoszlásának változását mutatja be a 20. táblázat.

20. táblázat. A mezőgazdasági földhasználat eloszlása szervezeti formák szerint 1990 és 1998 között (a terület százalékában)

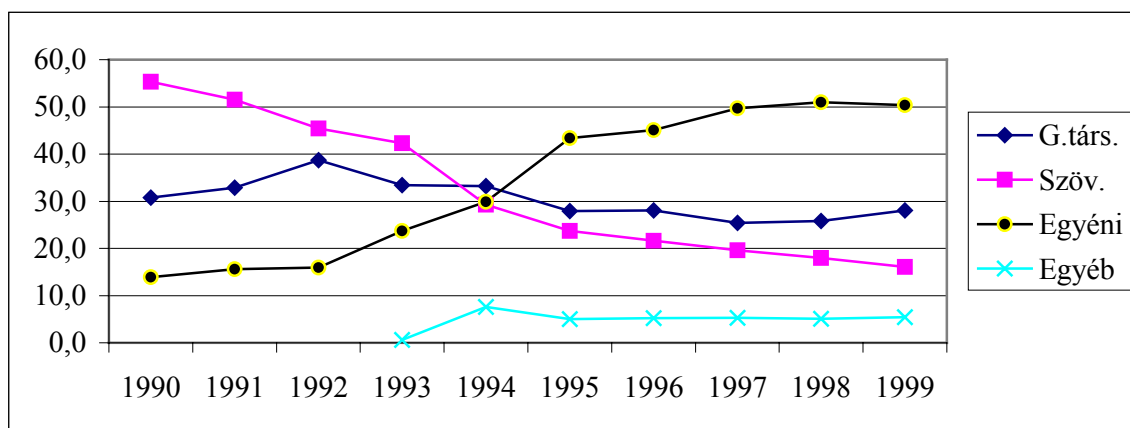
Év	Vállalat, gazdasági társaság	Szövetkezet	Egyéni gazdálkodó
1990	12,6	67,7	19,7
1991	14,9	62,8	22,3
1992	16,0	58,3	25,7
1993	20,2	53,3	26,5
1994	19,0	37,7	43,3
1995	16,5	33,0	50,5
1996	17,6	28,3	54,1
1997	15,6	26,0	58,4
1998	16,0	23,9	60,1

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1998.

A földhasználat mezőgazdasági szervezetek szerinti megoszlásának szerkezete alapvetően átalakult 1990 és 1998 között. Az egyik leglényegesebb változás a szövetkezetek földhasználatának folyamatos és erőteljes csökkenése: ez az arány 24 százalék alá esett vissza 1998-re. A változás másik döntő eleme az egyéni gazdaságok földhasználatának meghatározóvá válása.⁸⁰ Az egyéni gazdálkodók használatában volt a mezőgazdasági terület több mint 60 százaléka, ami 1993-hoz képest kétszeresnél is nagyobb növekedést jelent. Számottevő változás a gazdasági társaságok földhasználatának növekedése is. Ennek oka a társaságok gazdálkodásának növekedésén túlmenően az, hogy sok szövetkezet a vizsgált időszakban átalakult korlátolt felelősségű társasággá vagy részvénytársasággá.

Az ország földterületének gazdálkodási formák szerinti megoszlását mutatja a 2. ábra. Ezekből az adatokból is megállapítható, hogy 1997–1999-re a földhasználat jelentős átrendeződése befejeződött. A korábbiakkal szemben ekkor már csak kisebb változások regisztrálhatók.

2. ábra. A földterület használata gazdálkodási formák szerint (százalékban)

Rövidítések: G.társ.: vállalatok és gazdasági társaságok; Szöv.: szövetkezetek;
Egyéni: egyéni gazdálkodók.
Forrás: Székely 2000

⁸⁰ Többen arra figyelmeztetnek, hogy ezek a számok több okból is pontatlanok lehetnek. KOVÁCS és munkatársai (1998) szerint például az egyéni gazdaságok valódi földhasználatára valószínűleg mintegy 10-15 százalékkal kevesebb – elsősorban regisztrációs nehézségek és adóelkerülési okok miatt.

A Központi Statisztikai Hivatal 1995-ben bevezetett tipológiája a mezőgazdasági üzemek nagysága szerinti megkülönböztetésen alapul.⁸¹ A 21. táblázat bemutatja, hogyan oszlik meg a földhasználat a mezőgazdasági üzemek mérete alapján.

21. táblázat. A földhasználat a mezőgazdasági üzemek mérete szerint
1996 és 1999 között (ezer hektár)

	1996	1997	1998	1999
Gazdasági szervezet	2.838,8	2.578,9	2.470,8	2.470,8
Nagy	2.613,1	2.497,3	2.369,3	2.369,3
Közepes	53,9	63,6	80,3	80,4
Kicsi	39,3	18,0	21,1	21,0
Egyéni gazdálkodó	3.345,7	3.615,8	3.721,9	2.716,4
Nagy	66,8	62,5	69,9	69,9
Közepes	630,1	622,2	665,2	665,2
Kicsi	1.972,2	1.940,7	1.981,4	1.981,3
Összesen	6.184,5	6.194,6	6.192,7	6.192,8

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1999.c

A vizsgálat eredményei szerint csak a gazdaságok nagyság szerinti megoszlását figyelembe véve a nagyméretű gazdaságok használatában volt a termőterület 45 százaléka, a közepes méretű gazdaságoké 10 százalék, a kisméretű gazdaságok pedig a termőterület 27 százalékával rendelkeztek.⁸²

A gazdálkodó szervezetek és az egyéni gazdálkodók földhasználatára méretnagyság szerint ellentétes struktúrát mutat. 1998-ban a nagyméretű üzemek a gazdálkodó szervezetek földterületének 97,1 százalékát, a közepes méretű üzemek 2,4 százalékát, a kisméretű üzemek pedig mindössze 0,5 százalékát használták. Az egyéni gazdálkodók földhasználatában viszont a kisméretű üzemek dominanciája a meghatározó, ezek tették ki az egyéni gazdaságok termőterületének 74 százalékát, a közepes

⁸¹ Ezt korábban már részletesebben elemeztem.

⁸² 18 százalékról nem áll rendelkezésre adat, ennek jelentős része minden bizonnyal kis vagy közepes méretű gazdaság használatában van.

méretű üzemek aránya e gazdálkodási formánál 24 százalék, míg a nagyméretű üzemeké mindössze 2 százalék.⁸³ A gazdálkodó szervezetek száma a termőföldterület nagysága alapján a 22. táblázat szerinti képet mutatja.

22. táblázat. A mezőgazdasági szervezetek számának megoszlása a termőterület nagysága szerint 1989 és 1998 között (hektárban)

Területnagyság	1989	1993	1994	1998
–500	46	634	972	1.969
501–3000	426	1.153	1.256	1.199
3001–10000	934	567	315	175
10001–	93	41	29	28
Összesen	1.499	2.395	2.572	3.371

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal 1999.c

Az állami gazdaságok átlagos földterületnagysága 1989-ben 7.138 hektár, a termelőszövetkezeteké pedig 4.179 hektár volt. A mezőgazdaságban működő gazdálkodó szervezetek átlagos földterülete fokozatosan csökkent, 1999-ben 960 hektár volt. Az átlagos földterület csökkenésének oka – amint azt már említettem – a gazdálkodó szervezetek földterületnagyság szerinti megoszlásának jelentős átalakulása. A gazdálkodó szervezetek, elsősorban a háromezer hektár alatti gazdaságok száma lényegesen növekedett. Ugyanakkor csökkent a háromezer hektár fölötti üzemek száma. Megjegyzem, hogy a tízezer hektár fölötti szervezetek jelenleg kivétel nélkül állami tulajdonban vannak. Ezek az adatok is arra utalnak, hogy a gazdálkodó szervezetek körében a korábbinál kiegyensúlyozottabb földhasználati struktúra van kialakulóban, az egykori „mamutüzemek” kisebb, ésszerűbb méretű gazdaságokká alakultak át.

⁸³ Említettem már, hogy az Európai Unió csak azokat a termelőket tekinti üzemnek, amely legalább egy hektár szántóterülettel, ezzel egyenértékű ültetvényvel vagy állatállománnyal rendelkezik. Hasonló statisztikai módszer esetében jelentősen nőne az egy üzemre jutó földterület, de még mindig messze lenne az Unió átlagától.

VI.

A TULAJDONI ÉS SZERVEZETI ÁTALAKULÁS KÖVETKEZMÉNYEI ÉS ELLENTMONDÁSAI A VIZSGÁLT IDŐSZAK VÉGÉN. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK, ÖSSZEFOGLALÁS

VI.1. A tulajdoni és szervezeti átalakulás főbb jellemzői

a) A magyar mezőgazdaság az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig dinamikusan fejlődő, exportképes, a mennyiségi mutatókat tekintve nemzetközi szinten is versenyképes szektor volt. Eredményeit elsősorban a fejlett agrotechnika integrálásának, illetve vegyes üzemszerkezetének köszönhetette, amely a magántermelés különböző megtúrt formáit (háztáji, részesművelés stb.) is lehetővé tette. **A szocialista rendszer általános válsága azonban az agrárszférát sem kerülte el.** A kedvezőtlen hazai és nemzetközi piaci kihívásokra az akkori magyar mezőgazdaság nem tudott megfelelően reagálni, felszínre kerültek a korábban mélyen meghúzódó problémák. A tisztázatlan, nem piaci alapokon nyugvó viszonyrendszer a mezőgazdaság ellehetlenülésével fenyegetett. **A gyökeres átalakulás emiatt is elkerülhetetlen volt.**

b) A magyar mezőgazdaságban lezajlott tulajdoni átalakulás illeszkedik ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet legfontosabb feladata a termelőeszközök magánkézbe juttatása. **Magyarországon az államtalanítás nagyobb részben értékesítés (privatizáció), kisebb részben kárpótlás és ingyenes vagyonátadás útján valósult meg.** **A mezőgazdaság államtalanítása esetében – politikai, ideológiai és gyakorlati megfontolásoktól egyaránt vezérelve – a kedvezményes formák alkalmazása elterjedtebb volt, mint az ipari szektorban.** Amíg az államtalanítás az ipari szektorban leggyakrabban a tőke különböző megjelenési formáinak, illetve a vállalatok tulajdonjogának eladását, átadását jelentette, addig az agrárszektorban a föld mint természeti erőforrás értékesítése kapott kiemelt jelentőséget. **A termőföld tulajdonának rendezése mellett meghatározó volt az egyéb termelési eszközök tulajdoni helyzetének újraszabályozása is.** Tekintettel arra, hogy nagy tömegben, lehetőleg minél kevesebb idő alatt kellett lebonyolítani a föld

és az egyéb termelési eszközök magánkézbe adását, az akkori gazdaságpolitikai döntéshozóknak az elmélet által kínált tulajdonosváltási lehetőségek⁸⁴ közül gyorsan kellett választaniuk.

c) Az agrárszektorban végrehajtandó tulajdonreformra a kelet-közép-európai országok általában nem piaci, hanem kedvezményes, gyakran reprivatizációval összekötött módszereket választottak. Ehhez képest Magyarországon, a hazai sajátosságokból következően, fontos különbségek mutathatók ki.

Az államtalanítás módjának kiválasztása, majd a kárpótlás formájának és mértékének meghatározása gazdaság- és társadalompolitikai szempontból egyaránt nagyon bonyolult kérdés volt. Egyfelől ugyanis mérlegelni kellett azt a jogos igényt, hogy az államosítás, illetve a kényszer-szövetkezetesítés során jogtalanul és erőszakosan elvett – és a mezőgazdaságban jelentős részben a szövetkezetekhez került – egykori magántulajdont vissza kell származtatni volt tulajdonosaiknak, illetve azok örökösinek. Ezzel a szemponttal ellentétben állt az, hogy teljes körű kártalanítás esetén a termelészövetkezetek olyan mértékben veszítették volna el vagyonukat, hogy tömegesen működésképtelenné váltak volna. Mivel az új szervezeti struktúrák létrejötte hosszabb időt igényelt, fennállt a veszély, hogy az egyébként is növekvő munkanélküliség drasztikusan tovább emelkedik, illetve a termelő struktúrák szétesnek, s így az agrárgazdaságban súlyos (termék-előállítási, forgalmazási stb.) zavarok keletkeznek.

Magyarországon a döntéshozók – szemben a kelet-európai államok többségével – a részleges és közvetett kárpótlás formáját választották. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a kárpótlásra jogosult nem kapta vissza egykor elvesztett tulajdonát, másrészt azt, hogy elvett tulajdonáért teljes körű erkölcsi, illetve, kárpótlási jegy formájában, közvetett és részleges anyagi elégtételt kapott. Ez a megoldás ugyanakkor lehetővé tette az agrárstruktúrák fokozatos átalakulását. A termelészövetkezeti átalakulással a földnélküli szövetkezeti tagok is földhöz juthattak. **Az oszthatatlan szövetkezeti tulajdon lebontását elvégző vagyonnevesítés során a politikai, erkölcsi elégtétel-szolgáltatás, valamint a gazdasági szempontok keveredtek egymással,** ezért

a

⁸⁴ Ezeket dolgozatomban már részletesen elemeztem.

tulajdoni és szervezeti átalakulás választott megoldásainak negatív hatásai nálunk is kézzelfoghatóan jelentkeztek.

d) **A kárpótlás** tehát nem készpénzben, hanem **kárpótlási jegy formájában történt**, amely bemutatóra szóló, átruházható, a kárpótlás összegének megfelelő, az állammal szemben fennálló követelést névértékében megtestesítő értékpapír.

Az állam a kárpótlási jegy többféle felhasználási lehetőségét biztosította. Felhasználható volt az állami tulajdon privatizációja során értékesítendő vagyontárgyak, részvények, üzletrészek megvásárlására, termőföldtulajdon megszerzésére, fizetőeszközként szolgált a volt tanácsi bérlakások értékesítése során, illetve a kárpótlásra jogosult kérésére életjáradék megszerzésére is át lehetett váltani.

e) **Termőföldvásárlás esetén a kárpótlási jegy felhasználását – a kárpótlás céljával összhangban – az állam igen liberálisan szabályozta:** a kárpótlási jegy az elvett föld helyén, a jogosultak aktuális lakóhelyén és a szövetkezeti tagság helyén egyaránt felhasználható volt. Mivel egy-egy szövetkezet területe több közigazgatási egységre is kiterjedt, így ez utóbbi jogosultság meglehetősen széles felhasználási lehetőséget biztosított. Termőföldet kárpótlási jeggyel földárverésen lehetett vásárolni. Az árveréseken a mintegy ötmillió hektárnyi szövetkezeti termőföldből kétfélmilliót (hozzávetőleg 40 százalékot) adtak el. Ezen kívül állami tulajdonú földeket is bevontak a kárpótlásba.

A kárpótlási árverésen kizárólag alanyi jogon szerzett kárpótlási jeggyel vehetett részt az a kárpótlásra jogosult, akinek az elvett termőföldje a szövetkezet tulajdonában vagy használatában volt, vagy aki a termőföldet árverező szövetkezetnek 1991. január 1-jén és az árverés időpontjában is tagja volt, illetve azért nem volt már tagja, mert a tagsági viszonya a jogszabályban meghatározott okból szűnt meg. Ugyancsak jogosultságot kapott kárpótlási árverésen való részvételre az az alanyi jogú kárpótló, akinek 1991. június 1-jén abban a községben, városban volt az állandó lakóhelye, ahol az árverező szövetkezet termőföldterülete található.

f) A termelőszövetkezetek termőföldön kívüli ingó és ingatlan vagyona sem maradhatott oszthatatlan szövetkezeti tulajdonban. **A termelőszövetkezeti egyéb vagyon privatizációjának módja a vagyonnevesítés volt.**

Az oszthatatlan, mintegy kétszázhatvanmilliárd forint értékű szövetkezeti vagyon magántulajdonba adásánál – elsősorban a vagyomból részesedők kijelölésénél – **a szabályozás a tulajdonosváltást alárendelte a volt tulajdonosoknak szolgáltatandó igazságtételnek.** A szövetkezeti átalakulási törvény szerint **az oszthatatlan szövetkezeti vagyont** egy sajátos értékpapír, a **szövetkezeti üzletrész formájában kellett felosztani.** Az esetleg korábban juttatott szövetkezeti vagyonrészt is üzletrésre kellett cserélni. A vagyon nevesítésének módját és a vagyomból részesedők körét a törvény rendelkezései és a közgyűlés határozatai állapították meg.

g) A szövetkezeti oszthatatlan vagyomból 41 százalék jutott a **szövetkezeti tagoknak,** 39 százalék lett a **szövetkezeti nyugdíjasoké,** 20 százalék pedig olyan személyek kezébe került, akik akkor nem voltak szövetkezeti tagok. Később a **külsőüzletrész-tulajdonosok** aránya tovább növekedett, mert az aktív szövetkezeti tagok száma nyugdíjazás és a munkaerő leépítése miatt csökkent.

h) A vagyonnevesítés során alkalmazott módszer következtében **a termelőszövetkezetekben** az alábbi, **egymástól jól elkülöníthető üzletrésztulajdonosi csoportok** jöttek létre:

- a szövetkezettel munkaviszonyban vagy vállalkozói jogviszonyban álló termelőszövetkezeti tagok csoportja;
- a munkanélkülivé vált aktív korú szövetkezeti tagok csoportja;
- a nyugdíjas szövetkezeti tagok csoportja;
- a szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló, úgynevezett külsőüzletrész-tulajdonosok csoportja.

i) **Az elmúlt évek privatizációs folyamatainak ellenére még mindig jelentős az állami tulajdonú mezőgazdasági vagyon.** Az állami tulajdonban lévő, **mintegy két-tucatnyi mezőgazdasági társaság továbbra is fontos szerepet játszik a magyar agrárszférában.** Mindez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági vagyon működtetése az

elkövetkezendő esztendőkből is ad feladatokat az államnak. Szembe kell tehát nézni azzal a kérdéssel, hogy hazánk Európai Unióhoz való csatlakozása milyen speciális gondokat és feladatokat jelenthet az állami tulajdonú agrártársaságokkal kapcsolatban. Köztudott, hogy az Európai Unió mezőgazdasági struktúrája alapvetően a családi gazdaságok rendszerére épül. Másképpen fogalmazva: az Unió agrárszerkezetén belül elenyészőnek mondható a különböző típusú mezőgazdasági társaságok szerepe, ideértve az állami tulajdonú társaságokat is. Azokban a tagállamokban pedig, ahol társas vállalkozások működnek a mezőgazdasági termelésben, azok teljesen más történelmi körülmények között jöttek létre, illetve maradtak fent, mint Magyarországon.

Az Európai Unió tagországainak mezőgazdaságában az állami szerepvállalás sokrétű. Az agrárpolitika különféle cselekvési területeket ölel fel. Az állami jelenlétnek két fő összetevője van. Az első a piaci kudarcok korrigálásával, a közjóságok előállításával és fenntartásával, illetve a gazdálkodás kereteinek kijelölésével és folyamatos alakításával a mezőgazdaság hatékonyságának javítására összpontosít. Az állami jelenlét második összetevője a nemzetgazdasági jövedelmeknek a mezőgazdaságból élők részére történő előnyös újraelosztását foglalja magába. Az eddigi agrárpolitikai gyakorlat alapján az államnak a jövedelmek átcsoportosításában betöltött szerepe a hangsúlyosabb. A szerteágazó állami beavatkozás ellenére az állam tulajdonosként nem vállal szerepet a mezőgazdasági termelésben, mint gazdálkodó nem jelenik meg. Az állam közvetlen agráriumbeli szerepvállalása más területeken figyelhető meg: így az erdőtulajdon, az erdőkezelés és erdőművelés esetében, amelyet az magyaráz, hogy az erdők, a táj és a környezet védelme olyan feladat, amely pusztán piaci eszközökkel nem oldható meg. Az állam az Európai Unió legtöbb tagállamában rendelkezik ugyan földtulajdonnal, részt vesz a földbérlésben és aktív a jelenléte a földpiacon is, de a földön üzletszerű gazdálkodással nem foglalkozik.

Az Európai Unió országainak tapasztalatait áttekintve kitűnik, hogy ott nem működnek állami tulajdonú agrártársaságok. Ez a tény természetesen még nem zárja ki azt, hogy Magyarországon ilyenek legyenek, egyúttal mégis arra hívja fel a hazai döntéshozók figyelmét, hogy **az állami szerepvállalás Unióban szokásos területeinek számbavételével újra kell gondolniuk a hazai agrártársaságok (a tartás állami tulajdon) fennmaradását indokoló megfontolásokat.** Az is felvetődik, hogy az uni-

ós tapasztalatok és a hazai gyakorlat fényében (a helyi körülmények és az egyes társaságok sajátosságait mérlegelve) milyen jövője legyen az állami agrártársaságoknak; melyek az állami keretek között folytatható tevékenységek, és melyek azok a területek ahol az állami szerepvállalás szűkítése vagy megszüntetése indokolt.

j) Az elmúlt évtizedben lezajlott átalakulás több jelentős célját megvalósította, ezek közül az alábbiakat emelem ki:

- **végbement a tulajdoni átalakulás**, a termőföld és az egyéb termelő-eszköz túlnyomó része magántulajdonba került;
- **a szocialista mezőgazdaság üzemrendszere alapvetően megváltozott**, a korábbi, szélsőségesen duális struktúra oldódott, ugyanakkor az átalakulás kezdetekor megfigyelhető várakozásokkal ellentétben a családi gazdaságok rendszere nem vált kizárólagossá a magyar mezőgazdaságban.

k) **Az átalakulást követően a nemzetközi trendeknek megfelelően az ágazat nemzetgazdasági szerepe fokozatosan csökkent**, ugyanakkor az átalakulás negatív hatásai ellenére a mezőgazdasági termelésben nem következett be összeomlásszerű zavar.

VI.2. A termőföld- és a termelési eszköz-tulajdon elválásának következményei

a) **Az átalakulás pozitív vonásai mellett a magyar mezőgazdaságban jelentős feszültségek tapasztalhatók**, amelyek egyaránt kimutathatóak az együttműködési rendben, a finanszírozás és az intézményi rendszer hiányosságaiban. Ezek a feszültségek nehezítik a mezőgazdaság versenyképességének javítását, a termelés ésszerű bővítését és a szerkezetváltást, illetve a mezőgazdasági tevékenységnek az élelmiszeripar, valamint a kereskedelem igényeihez való igazodását.

b) A dolgozat témájának megfelelően ehelyütt **a tulajdoni és szervezeti átalakulásal kapcsolatos ellentmondásokat** mutatom be. A tanulmányban feltárt és a következőkben összefoglalt ellentmondások jelentős hatást gyakorolnak az áttekinthető

hazai agrárstruktúra kialakítására, az ágazat európai uniós csatlakozására, valamint a mezőgazdasági eszközök korszerűsítésére.

c) **Az átalakulás szabályozása a földtulajdon és az egyéb szövetkezeti vagyon privatizációját kettéválasztotta.** Ennek következtében a föld esetében a magánszemélyek – szétaprózott – termőföldtulajdona alakult ki, míg a mezőgazdasági termelési eszközök esetében az átalakulás után is lényegében fennmaradt a termelőszövetkezetek használati monopóliuma. Az átalakulás szabályozása nem tette lehetővé a termelőszövetkezetek ésszerű széttagozódását sem. Ezt igazolja például, hogy az átalakulás során a szövetkezeti vagyonnak csak mintegy 6-8 százaléka került természetes formában kivételre.

d) **Az átalakult szövetkezetekben létrejött tulajdonosi szerkezet, illetve a kiválás szabályai** (megegyezés hiányában a vagyonmegosztás árverésig vitele) **konzerválták a nagyüzemek szervezeti és együttműködési viszonyait.** A dolgozó tagok attól féltek, hogy a kívülálló tulajdonosok az árverés során megszerzett vagyonrészek segítségével megfosztják őket a munkahelyüktől, ezért inkább az egymás közti – és rövid távú érdekeket figyelembe vevő – megegyezésre törekedtek, ami nagyon nehezítette, hogy nyílt és határozott alkukban elkülönítsék az egyes gazdálkodói csoportok vagyonát, és így megindulhasson a nagyüzemek ésszerű, önálló vállalkozásokra bomlása. Ráadásul a tagokat a mezőgazdasági vállalkozások előnytelen környezeti feltételei is elriasztották e kívánatos lépéstől. A tagság jelentős részét kitevő nyugdíjasok pedig attól tartottak, hogy a hirtelen átalakulás kiszolgáltatottá teszik őket az előttük bizonytalan szándékú vállalkozók előtt.

e) A szabályozás a korábban oszthatatlan szövetkezeti vagyon felosztásának módszerével, **a vagyonnevesítéssel és az abban részesülők körének meghatározásával a tulajdonosváltást alárendelte a parasztságnak nyújtott jogi és erkölcsi igazságtételnek.** Az egykor a termelőszövetkezetekbe kényszerített birtokos parasztok és leszármazottaik azonban nem azonosak a ma főfoglalkozásszerűen a mezőgazdaságból élőkkel, az egykor sérelmet szenvedettek és örököseik túlnyomó többségének nincs köze a mezőgazdasághoz. A választott megoldás, **a kívülálló üzletrész formájában való tulajdonhoz juttatása révén a szövetkezeti tulajdoni átalakulás is egyfajta kárpótlássá vált.**

f) A szövetkezeti átalakulás következtében létrejött további ellentmondás, hogy **az üzletrészek jelentős hányadát birtokló külső tőketulajdonosoknak** – amennyiben tagként a szövetkezetbe nem lépnek be, vagy oda nem veszik fel őket – **nincs szavazati joguk a szövetkezet szervezetében, a közgyűlésen is csak tanácskozási jog illeti meg őket.** A jogalkotó ezzel olyan társasági formát konstruált, amely által országosan mintegy félmillió értékpapír-tulajdonos nem rendelkezhet döntési jogosítványokkal abban a vállalkozásban, amelyben tulajdona van. A kívülállók mindemellett úgy érzik, hogy bár névlegesen jelentős mennyiségű vagyonhoz jutottak, mégsem kaptak mást, csak egy papírt, ugyanis a mezőgazdaság jelenlegi jövedelmezőségi viszonyai miatt az eddigi tapasztalatok szerint az üzletrész után nincs osztalék vagy csak csekély mértékű – és a jövőben sem várható ebben változás.

g) **A szövetkezeti törvények sajátos megoldásaival olyan alakulat jött létre, amely a jogszabálybeli elnevezés ellenére sem szövetkezet, hanem álszövetkezet.** A szövetkezetnek ugyanis általánosan elfogadott, lényeges fogalmi eleme a **közös gazdasági érdek**, ami azonban a tőkehasznosítás nem lehet. A szövetkezők a közös gazdasági érdekeik előmozdítása céljából létrehozott szövetkezet tevékenységében személyes közreműködésükkel vagy a szövetkezet (feldolgozó, értékesítő, beszerző, hitel stb.) tevékenységének igénybevételével vesznek részt. Ezzel szemben a magyar szövetkezeti törvény alapján létrejövő szövetkezetek álcázott tőketársaságok, hiszen a kívülállókat mint külső tőkebefektetőket kizárólag a tőkemotívum köti a szövetkezethez. A létrejött konstrukció ugyanakkor nemcsak szövetkezetnek, hanem tőketársaságnak is rossz, ugyanis a kívülállók a tőketulajdonosi jogosítványokkal nem rendelkeznek.

A szövetkezeti szabályozás során célszerű a jelenleginél egyértelműbben megfogalmazni a szövetkezet definícióját, illetve elhatárolni a gazdasági társaságtól, valamint kívánatos volna a szövetkezők számára az eddigi egymodellű szövetkezeti szabályozás helyett több modellt felkínálni. A magyar szövetkezeti jogból ma még hiányzik a disztributív szövetkezeti modell.

A termelőszövetkezeti átalakulások után létrejövő szövetkezetek tulajdoni szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy **elhibázott volt a szövetkezeti törvényhozás azon koncepciója, amely egyetlen** (ráadásul a termelő típusú szövetkezetek jegyeit magán

viselő) **modellbe kényszerítette a szövetkezeteket**. Az átalakuló szövetkezeteknek ugyanis nem volt más választásuk, mint az, hogy vagy „új típusú” szövetkezetté, vagy gazdasági társasággá alakulnak. A szövetkezeti törvénynek különböző (beszerző-, értékesítő-, feldolgozó-, termelő-, hitel- stb.) szövetkezeti modelleket kellett volna felkínálnia a szövetkezőknek, és szükség lett volna egy, a szövetkezet és a gazdasági társaság között átmenetet biztosító társasági formáció létrehozására is. Ezzel a jogalkotó nem kényszerítette volna az átalakuló szervezeteket olyan „ruhába”, amely nem illik rájuk. Az azóta eltelt időszak azt igazolta, hogy a formálisan jelentős vagyion tulajdonosává tett kívülállók, az aktív szövetkezeti tagok és a jelentős számú nyugdíjas tag érdekei, illetve érdekeik érvényesítési lehetőségének hiánya folyamatosan feszegeti ezt a „kényszerzubonyt”, időről időre újabb tömeges méretű átrendeződési és ismételt jogszabály-változtatási igény merül fel.

VI.3. A földtulajdonnal és a földhasználattal összefüggő ellentmondások

a) A tulajdoni átalakulás szabályozása következtében nemcsak a termőföldtulajdon és a termelési eszköz-tulajdon vált el egymástól, hanem a legtöbb esetben **a földtulajdon és a földhasználat alanya is különböző**, vagyis általában nem a földtulajdonos vállalkozik, illetve a vállalkozó nem a saját földtulajdonán gazdálkodik. Ez önmagában természetesen nem okozna problémát. Dolgozatomban összefoglaltam azokat a nyugat-európai példákat, ahol hasonló rendszer alakult ki. A fejlett államok gyakorlata alapján nyilvánvaló, hogy ilyen struktúra esetén a termőföldre vonatkozó szabályozásnak kell lehetővé tennie egy hatékonyan működő rendszer létrejövetelét. Így például előtérbe kerül a **földbérlet** intézménye, meg kell teremteni a földhasználó hosszú távú érdekeltségét, *quasi* tulajdonosi pozícióba kell helyezni, garantálva beruházásának biztonságát stb. A magyar szabályozásban eddig ez még nem történt meg.

b) Az átalakulás során a földtulajdon jelentős mértékű **aprózódása ment végbe**. Pontos adatok még nem állnak rendelkezésre, de a hozzáférhető adatok szerint mintegy másfél millió termőföldtulajdonos volt a folyamat kezdetén. Azóta a végbemenő koncentráció következtében számuk folyamatosan csökken.

c) Tekintettel arra, hogy **a földtulajdonosok különböző jogcímenek** (kárpótlás, részarány-tulajdon stb.) **jutottak földhöz, termőföldjük általában nem egy tagban található.** Ez ellentmond a racionális földhasználat követelményének.

d) **A termőföldre vonatkozó 1994-es szabályozásban a jogalkotó tulajdoni és földhasználati korlátozásokat intézményesített.** Ezek a korlátozások a dolgozatban elemzett okok miatt indokoltak voltak, mivel:

- a hazai és külföldi termőföldárak között óriásiak a különbségek;⁸⁵
- a piacra jutás lehetőségét és a föld mobilitását gátolná, ha egyes tőkeerős vállalkozók az alacsony földárak révén, esetleg csak spekulációs céllal óriási területeket vásárolnának fel;
- a jogi személyek földtulajdon szerzése alapvetően a termelő típusú szövetkezetek földtulajdonszerzését jelentette volna, amely tovább erősítené a vállalati forma európai mértékkel mérve egyébként is túlréprezentált szerepét, és ellentétes azon uniós szabályozással, amely elsősorban a magánszemélyek földtulajdonlását és földbirtoklását részesíti előnyben;
- szociálpolitikai szempontból, mert sok vidéken a segélyek mellett egyetlen megélhetési forrás a saját földön folytatott termelés vagy még inkább annak bérbeadása.

Ugyanakkor ezek a korlátozások hátrányokkal is járnak:

- nehezítik a földtulajdon és a földhasználat bizonyos mértékig kívánatos egyesítését, gátolják a szükséges birtokkoncentráció kialakulását, ezért annak elősegítésére másfajta eszközöket kell keresni;
- a tiltások következtében illegális földpiac jön létre;
- nehezül a reális földpiac kialakulása;
- a tulajdonszerzési korlátozás közvetve nehezíti a mezőgazdasági tevékenység hitelezését (ez a probléma azonban a földhasználat átfogó szabályozásával orvosolható).

⁸⁵ Megjegyzem, hogy a földtörvény megalkotása után még egy alkalommal, 1997-ben volt nagyon éles vita a külföldiek termőföldtulajdon-szerzéséről.

e) Kutatásaim szerint a **gazdaságilag racionális birtokszerkezet kialakítása** érdekében a hatályos szabályozás csak nagyon korlátozott hatású rendelkezéseket tartalmaz. Ezzel kapcsolatosan nem elsősorban a tulajdoni kérdésekre, hanem a földhasználat szabályozására kellene koncentrálni. A gazdaságilag racionálisabb birtokszerkezet kialakulását, illetve a földtulajdon és a földhasználat egy kézbe kerülését segíthetik elő a tulajdonnal kapcsolatos **elővásárlási jogok**. Eszerint termőföld vagy tanya eladása esetén a haszonbérlet, a feles bérlet és a részesművelőt illeti meg elővásárlási jog. Ezzel a jogalkotó azt kívánta elérni, hogy a termőföld tulajdonjoga és használata egy személyhez kerüljön. Természetvédelmi okokból a védett természeti területen a magyar államot is elővásárlási jog illeti meg, amelyet nevében az illetékes természetvédelmi (nemzeti park) igazgatóság a haszonbérlet, a feles bérlet és a részesművelőt megelőzően gyakorolhat. A mezőgazdasági vállalkozó gazdálkodásának biztonságát növeli az a szabály, amely szerint a haszonbérlet a haszonbérelet földre – kivéve, ha a szerződés azonnali hatályú felmondás következtében szűnt meg – **előhaszonbérleti jog** illeti meg. E rendelkezésnek az a célja, hogy lehetőség szerint a földet hosszabb ideig ugyanaz a személy használja.

f) A racionális birtok- és üzemszerkezet kialakulását segítené elő annak intézményesítése, hogy a haszonbérlet a szomszédos földterületekre is elővásárlási vagy előhaszonbérleti joggal élhessen.

g) A hatályos szabályozás szerint a haszonbérleti szerződés időtartama – néhány kivételtől eltekintve – maximum tíz év lehet. (Ennek a szabálynak az átalakulás során meglévő indokoltságát a dolgozatban elemeztem.) Ugyanakkor ma már több érv szól amellett, hogy **a bérleti szerződés időtartamának meghatározása a vállalkozó, beruházó biztonságát helyezze előtérbe**. Ennek megfelelően nem a haszonbérleti szerződés időtartamának maximumát, hanem a minimumát kellene meghatározni, és erre a szerződő feleket különböző eszközökkel (például adókedvezménnyel) is ösztönözni kellene.

h) Ugyancsak a mezőgazdasági szereplők biztonságát növelné **a termőföldek önálló ingatlanként való kialakításának felgyorsítása**, ennek telekkönyvezése, ami a biztonságos földforgalom elemi feltétele. A legalitás, a rendezett viszonyok kialakulását segítené elő a földhasználati viszonyok regisztrálása.⁸⁶

i) Dolgozatomban elemeztem a birtokrendezéssel kapcsolatos hatályos szabályokat, megállapítva, hogy azok nem elégségesek a kívánatos célok eléréshez, ezért véleményem szerint meg kell alkotni a **birtokrendezésről, tagosításról szóló törvényt**. A jogszabálynak a következő főbb elveket volna szükséges követnie:

- a birtokrendezés legyen általános, terjedjen ki az adott település teljes külterületére;
- meg kell határozni a kialakítható legkisebb birtoktest nagyságát,⁸⁷ amelynek elérését azonban elsősorban pénzügyi (illeték, adózási stb.) eszközökkel kell ösztönözni;
- a birtokrendezés lebonyolításánál az önkéntesség legyen fő szabály, azonban ennek eredménytelensége esetén – megfelelő garanciákkal körülbástyázva – megfontolandó a kötelező rendelkezések alkalmazása;
- ki kell dolgozni az általános birtokrendezés részletes eljárási szabályait (elrendelésétől kezdve a közigazgatási döntéshozatal elleni bírói jogorvoslat lehetővé tételéig);
- lehetőség szerint az aranykorona érték alapján azonos értékű földeket kell a birtokrendezésbe bevonni, értékkülönbözet esetén járjon kártalanítás, illetve meg kell vizsgálni a birtokrendezési eljárásban a létrehozandó Nemzeti Földalap szerepét;⁸⁸

⁸⁶ A dolgozat írása közben ezzel kapcsolatosan már született szabályozás.

⁸⁷ Ennek mértékével kapcsolatosan jelentős viták olvashatók a szakirodalomban, elemzésük azonban meghaladja dolgozatom kereteit.

⁸⁸ A Nemzeti Földalap létrehozása – különböző funkciókkal – már régóta vitatott kérdés, több törvényjavaslat is készült, de e javaslatok eddig csupán javaslatok maradtak.

- meg kell határozni a versenyképes mezőgazdasági egységek kialakítása érdekében a törvényben alkalmazandó preferenciákat. Ilyen lehet például az, hogy elsőbbséget kell biztosítani a helyben lakó, élethivatásszerűen mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó személynek a máshol lakóval vagy a nem mezőgazdasági tevékenységet folytatóval szemben, illetve a földjét művelő tulajdonosnak a földet bérbeadó tulajdonossal szemben.

j) Ma Magyarországon – több nyugat-európai ország gyakorlatával ellentétben – bárki haszonbérletre lehet, függetlenül attól, hogy ért-e a mezőgazdasághoz, vagy várhatóan gondoskodik-e a termőföld művelésben tartásáról. A már említett **szociálpolitikai szempont figyelembevételével** nálunk is szabályozni kellene a termőföldtulajdon-szerzésnél, illetve -bérletnél a **mezőgazdasági tevékenységre való képesség és készség vizsgálatát**.

VII.

ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

1. Értekezésem a rendszerváltást követő időszakot átfogva elsőként adott komplex elemzést a szövetkezeti tulajdonban és a termőföldtulajdonban bekövetkezett változásokról, valamint a II. számú földalappal kapcsolatos gyakorlatról.

2. A mezőgazdaság tulajdoni és szervezeti átalakítása nem egy csomagban történt, hanem a legfontosabb szabályozandó kérdéseket (tulajdoni viszonyok átalakítása, szövetkezeti törvények, földtörvény, agrárpiaci rendtartás, erdőtörvény, a mezőgazdasági közigazgatás átalakítása stb.) időben elnyújtva, gyakran kiérlelt koncepció nélkül szabályozták. Ez részben állandó állami beavatkozási kényszert (különböző jogszabály-módosításokat) hozott létre, másrészt még tovább fokozta azt a bizonytalanságot, amely az olyan mértékű és jellegű változásokkal kikerülhetetlenül együtt jár, mint amilyenek a magyar mezőgazdaságban lezajlottak.

3. A tulajdoni átalakulás választott módjai – a kárpótlás és a szövetkezeti közös vagyon nevesítése – következtében a termőföld tulajdona és az egyéb termelési eszköz túlnyomó részének tulajdona elvált egymástól. Az előbbi alapvetően a magánszemélyek kezébe került, az utóbbi tekintetében pedig a vizsgált időszak elején fennmaradt a termelőszövetkezetek monopóliuma. A szabályozás nem tette lehetővé a mezőgazdasági szövetkezetek ésszerű széttagolódását sem, egyetlen szövetkezeti modellbe kényszerítette a szövetkezeteket, amely a termelő típusú szövetkezetek jegyeit viseli magán. A szövetkezeti törvénynek különböző szövetkezeti modelleket (beszerző-, értékesítő-, feldolgozó-, termelő-, hitel- stb.) kellett volna felkínálnia a szövetkezőknek, és szükség lett volna egy, a szövetkezet és a gazdasági társaság között átmenetet biztosító társasági formáció létrehozására is.

4. A szövetkezeti átalakulás szabályozásával létrejött szervezet a törvényi elnevezés ellenére sem szövetkezet. A magyar szövetkezeti törvény alapján létrejövő szövetkezetek inkább tőketársaságok, tekintettel arra is, hogy a kívülállókat mint külső tőkebefektetőket kizárólag a tőkemotívum köti a szövetkezethez. A létrejött konstrukció ugyanakkor nemcsak szövetkezetnek, hanem tőketársaságnak sem megfelelő, ugyanis

a kívülállók tőketulajdonosi jogosítványokkal nem rendelkeznek. Ebből következően a szövetkezeti szabályozás területén a jelenleginél egyértelműbben kell a szövetkezet fogalmát meghatározni, illetve a gazdasági társaságtól való elhatárolását szabályozni, az eddigi egymodellű szövetkezeti szabályozás helyett pedig több modellt kívánatos a szövetkezők számára felkínálni.

5. Az oszthatatlan szövetkezeti tulajdon lebontását elvégző vagyonnevesítés során a politikai, erkölcsi elégtétel szolgáltatása, valamint a gazdasági szempontok keveredtek egymással. Ennek következtében a szövetkezetben egymástól jól elkülöníthető érdekű üzletrész-tulajdonosi csoportok jöttek létre. Ezek az érdekellentétek csak további szabályozással oldhatók fel. A tulajdoni átalakulás szabályozása következtében nemcsak a termőföldtulajdon és a termelési eszköz-tulajdon vált el egymástól, hanem a legtöbb esetben a földtulajdon és a földhasználat alanya is különbözik, vagyis általában nem a földtulajdonos vállalkozik, illetve a vállalkozó nem a saját földtulajdonán gazdálkodik. Emellett a földtulajdon jelentős mértékű aprózódásának leheztünk tanúi, illetve, mivel a földtulajdonosok különböző jogcímenek jutottak földhöz, termőföldjük általában nem egy tagban található. A dolgozat rámutat arra, hogy nem elsősorban a termőföld tulajdoni aprózódásának ténye, hanem az gátolja a racionális földhasználat stabilizálódását, hogy a földaprózódás konzekvenciáinak a levonása a szabályozásban csak részben történt meg.

6. A termőfölddel kapcsolatos viszonyok rendezésekor az átalakulásban – érthetően – a tulajdoni viszonyokra helyeződött a hangsúly. Ugyanakkor ma már a gazdaságilag racionális birtokszerkezet kialakulását jobban elősegítené, ha – a tulajdoni viszonyok helyett – a termőföld használati viszonyai kerülnének a szabályozás középpontjába. A gazdaságilag racionális birtokszerkezet kialakítása érdekében egyrészt általános birtokrendezési törvényt kell alkotni és meghatározni ennek az alapelveit, másrészt bővíteni kell az elővásárlási, illetve előhaszonbérleti jogosultságok körét (például a szomszédos birtokra vonatkozóan).

7. A jelenlegi szabályozással ellentétben ma már indokolt lenne a haszonbérleti szerződések időtartamának maximuma helyett a minimális időtartam meghatározása, mivel ez növelné a vállalkozó, a beruházó biztonságát. Erre a szerződő feleket különböző eszközökkel, például adókedvezmény nyújtásával is ösztönözni kellene.

MELLÉKLETEK

M1.
FELHASZNÁLT IRODALOM

M1.1. Publikációk

Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet: Szerkezetváltási tendenciák főbb jellemzői az 1990-es évek mezőgazdasági termelésében. Budapest: I. k. [1996. május]

ALVINCZ J.: Az élelmiszeripari vállalatok működési feltételeinek változása az átalakulás éveiben. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 1997. (Kézirat)

ALVINCZ J. – MOHÁCSI K.: Átalakulás és privatizáció az élelmiszeriparban – húsipari tapasztalatok, In: *Közgazdasági Szemle*, 1993., XV. évf. 3. sz., p. 267–276.

ANDERSON, K.: On Why Agriculture Declines with Economic Growth? *Agricultural Economics*, 1995., I. évf. 2. sz., p. 195–207. Magyarul megjelent FERTŐ I. – ÉDER T. (Szerk.): *Az agrárpolitika gazdaságtana*. Budapest: Századvég Kiadó, 1998. p. 77–92.

ANDOR M. – KUCZI T.: A magyar mezőgazdaság átalakulása szemmagasságból. In: *Kritika*, 1997.a, XXXVII. évf. 3. sz., p. 19–23.

ANDOR M. – KUCZI T.: Tulajdonváltás és modernizáció a mezőgazdaságban. In: *Mozgó Világ*, 1997.b, IX. évf. 1. sz., p. 83–97.

ANDOR M. – KUCZI T. – SWAIN N.: Közép-európai falvak 1990 után. In: *Szociológiai Szemle*, 1996., VII. évf. 3–4. sz., p. 125–147.

BALÁZS P.: Az Európai Unió mint alkufolyamat és tárgyaló partner. In: *Külgazdaság*, 1996., XL. évf. 9. sz., p. 21–23.

BANSE M. – BROSING S.: Estimated Demand Systems for Hungary, Poland and Czech Republic. *Working Paper of the Institute of Agricultural Economics*. Göttingen: I. k. 1998. 1/4.

BARKEMA A. – DRABENSTOTT M.: The Many Paths of Vertical Coordination: Structural Implications for U. S. Food System. *Agribusiness*, 1995., XI. évf. p. 483–492.

BECSKEHÁZI A. – LAKI L. – SIMON J.: A mezőgazdasági kis- és közepes vállalkozások hitelezésének helyzete. Magyar Vállalkozásfejlesztési Akadémia, 1996. (Kézirat)

- BECSKY R.: Harc a hazai piac újrafelosztásáért. In: *Figyelő*, 1994., XXXVIII. évf. augusztus 11., p. 21.
- BERÉNYI J.: Néhány gondolat a szövetkezeti kereskedelemről. Interjú Zs. Szőke Zoltánnal, az ÁFEOSZ alelnökével. In: *Kereskedelmi Szemle*, 1994., XXV. évf. 6. sz., p. 17.
- BONIN–JONES–PUTTERMANN: Theoretical and empirical Studies of Producer Cooperative: Will ever Twain Meet? In: *Journal of Economic Literature*, 1993., XXV. évf. 5. sz., p. 1290–1320.
- BUCKWELL A. et al.: Feasibility of an agricultural strategy to prepare the countries of Central and Eastern Europe for EU accession. Brussels: European Commission, 1994.
- BURGERNÉ GIMES A.: A mezőgazdasági privatizáció és átalakulás Kelet-Közép-Európában. In: *Gazdálkodás*, 1993. XXXVII. évf. 11. sz., p. 1–7.
- BURGERNÉ GIMES A.: A magyarországi földpiac. Miskolc: Miskolci Egyetem, É.n.
- COLLINS N. R.: Changing Role of Price in Agricultural Marketing. In: *Journal of Farm Economics*, 1959., XLI. évf. 3. sz., p. 528–534.
- COLLINS N. R.: Collins' Changing Role of Price – A Reply. In: *Journal of Farm Economics*, 1960., XLII. évf. 2. sz., p. 388–389.
- CSÁKI CS.: Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? In: *Közgazdasági Szemle*, 1994., XLI. évf. 7–8. sz., p. 606–620.
- CSÁKI CS.: Kelet-Közép-Európa és a volt Szovjetunió agrárgazdasága a kilencvenes évek második felében. In: *Közgazdasági Szemle*, 1998., XLV. évf. 3. sz., p. 203–222.
- DOMÉ GY.: A szövetkezeti részjegy és üzletrész közös és eltérő vonásai. In: *Jogtudományi Közlöny*, 1994., XLIX. évf. december.
- DONÁTH F.: Reform és forradalom. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- DONÁTH F.: Tulajdon és hatékonyság. In: *Medvetánc*, 1982., II. évf. 4. sz. – 1983., III. évf. 1. sz., p. 161–191.
- DUPONCEL, M.: Accord d'association Hongrie – E.C., Impact de l'ouverture du marché communautaire sur l'exportation agro-alimentaire hongroise. [Montpellier: I. k. 1996.,] (Série Etudes et Recherches 104.)

- ÉDER T. – HERBST Á.: Fenntartható fejlődés Magyarország háromhatár szegletében. In: *Az átalakulás egyes szükségszerű lépései a magyar mezőgazdaságban*. Nyíregyháza: I. k. 1995.
- ÉDER T. et al.: Kisvállalkozások az agrárszektorban. [Budapest, I. k., 1997.] (MVA Kutatási Füzetek 8.)
- ELEK S.: Részmunkaidős családi farmok Nyugat-Európában. In: *Európa Fórum*, 1991., I. évf. 2. sz., p. 43–54.
- European Commission: Farm Structure: 1985 Survey: Main Results. Brussels: European Commission [1987.]
- European Commission: Agriculture and the reform of the structural funds vademecum. In: *Green Europe*, 1990., XXI. évf. 5.sz.
- European Commission: The development and future of the common agricultural policy. In: *Bulletin of the European Communities*, 1991., XXVI. évf. 5. sz.
- European Commission: The new regulation of the agricultural markets. Vademecum. In: *Green Europe*, 1993., XXIV. évf. 1. sz.
- European Commission: Support for farms in mountain hill and less favour areas. In: *Green Europe*, 1993., XXIV. évf. 2. sz.
- European Commission: Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries. Hungary. Brussels: European Commission [1995.a]
- European Commission: Az EU és a társult országok mezőgazdasági kapcsolatainak fejlesztésére irányuló alternatív stratégiákat tartalmazó tanulmány az országok jövőbeni EU csatlakozásának tükrében. Brussels: European Commission [1995.b] (Mezőgazdasági Stratégiai Tanulmány)
- European Commission: The Agricultural Situation in the European Union. 1995 Report. Brussels: European Commission [1996.]
- European Commission: Az Európai Bizottság véleménye Magyarország Európai Unióba történő jelentkezéséről, 1997. (Nyersfordítás)
- FERTŐ I.: Egy szocialista sikertörténet bukása. Budapest: 1993. november. (Kézirat)

- FERTŐ I.: Átmenet a mezőgazdaságban. In: *Külgazdaság*, 1994.a, XXXVIII. évf. 5. sz., p. 13–30.
- FERTŐ I.: A mezőgazdaság átalakulása Közép-Európában. In: *Európa Fórum*, 1994.b, IV. évf. 3. sz., p. 47–60.
- FERTŐ I.: A mezőgazdaság átalakulása Közép-Európában és az európai integráció. In: *Tér és társadalom*, 1996.a, X. évf. 4. sz., p. 39–50.
- FERTŐ I.: A vertikális koordináció a mezőgazdaságban. In: *Közgazdasági Szemle*, 1996.b, XLIII. évf. 11. sz., p. 957–971.
- FERTŐ I.: Beilleszthető-e a magyar mezőgazdaság az Európai Unió agrárrendszerébe? In: *Európa Fórum*, 1997.a, VII. évf. 4. sz., p. 65–78.
- FERTŐ I.: Kié a föld? In: *Beszélő*, 1997.b, II. évf. 11. sz., p. 16–23.
- FERTŐ I. – JUHÁSZ P. – MOHÁCSI K.: A magyar élelmiszer-gazdaság gondjai és lehetőségei. In: *Európa Fórum*, 1991., I. évf. 2. sz., p. 91–103.
- FERTŐ I. – MOHÁCSI K.: Az állami gazdaságok átalakulása és privatizálása. In: *Külgazdaság*, 1993., XXXVII. évf. 7. sz., p. 55–63.
- FERTŐ I. – MOHÁCSI K.: A kisvállalkozások helyzete a magyar mezőgazdaságban. In: *Európa Fórum*, 1996., VI. évf. 4. sz., p. 105–116.
- Földmérésügyi és Távérzékelés Intézet: Magyarország földterülete. Budapest: Földmérésügyi és Távérzékelés Intézet, 1989. (Leporelló)
- Földművelésügyi Minisztérium: Tájékoztató a Kormány részére a Földművelésügyi Minisztérium földbirtok-politikai irányelveiről. Budapest: Földművelésügyi Minisztérium 1993. (Kézirat)
- GAÁL GY. – JUHÁSZ P. – MAGYAR B.: A magyar mezőgazdasági üzemszervezés átalakulása. Budapest: Pénzügykutató Részvénytársaság, 1988. (Kézirat)
- GASSON R. – ERRINGTON A.: *The Farm Family Business*. CAB International. H. n.: Wallingford, 1993.
- GLATTFELDER B.: A GATT mezőgazdasági egyezményének hatása Magyarország EU-csatlakozására. In: *Európa Fórum*, 1998., VIII. évf. 2. sz., p. 83–101.

- GRAY R. W.: Some Thoughts on the Changing Role of Price. In: *Journal of Farm Economics*, 1964., XLVI. évf. 1. sz., p. 117–127.
- GRILLI E. R. – YANG M. C.: Primary commodity prices, manufactured goods prices and terms of trade of developing countries: what the long run shows? In: *World Bank Economic Review*, 1988., II. évf. 1. sz., p. 1–4.
- HALMAI P. (Szerk.): Az Európai Unió agrárrendszere. Budapest: Mezőgazda Kiadó, 1995.
- HANTÓ ZS. – OBERSCHALL A.: A piacgazdaság születése: a magyar mezőgazdaság a szocializmus után, gazdálkodás. In: *Gazdálkodás*, 1997., XLI. évf. 6. sz., p. 33–45.
- HARCZA I. – KOVÁCH I. – SZELENYI I.: A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. In: *Szociológiai Szemle*, 1995., VI. évf. 3. sz., p. 15–43.
- HEGEDŰS I. – HERBST Á.: A tartós válságba jutott mezőgazdasági termelészövetkezetek talpra állításának szervezeti lehetőségei. Gödöllő: Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, AP 07/1316. számú kutatás, 1991. (Zárótanulmány)
- HENDERSON D. R.: Industrial Organization Theory and Vertical Coordination. NC–194. Examining the Theory Base for Vertical Coordination szimpózium. Chicago: I. k. 1991. (Előadás)
- HENDERSON D. R. – SHELDON I. M.: International Licensing of Branded Food Products. In: *Agribusiness*, 1992., VIII. évf. p. 399–412.
- HERBST Á.: Az érdekképviseleti szervek irányelvei, ajánlásai, jogi természete. In: *Jogász Szövetségi Értekezések*. Szerk.: NAGY L. Budapest: Magyar Jogász Szövetség, 1982. p. 141–171.
- HERBST Á.: Prugberger Tamás: A magyar agrárjogi szabályozás jellege és kritikai elemzése. Hozzászólás. In: *Szövetkezeti Kutatóintézet Közlemények*, 1983., 177. sz., p. 85.
- HERBST Á.: A közgyűlés a mezőgazdasági termelészövetkezetekben Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, 1984.a. (Kézirat)
- HERBST Á.: A „szocialista” vállalat szervezeti-vezetési struktúrájának öngazgatói-önkormányzati irányú koncepciója a vállalati érdekkutatások tükrében. Szempontok a

- vállalati belső mechanizmus továbbfejlesztéséhez. Budapest: „Szocialista vállalat” országos kutatási főirány, 1984.b. (Kézirat)
- HERBST Á.: Az ipari szövetkezetek érdekképviselési rendszere és működésének néhány jellemző vonása. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, 1985.a. (Kézirat)
- HERBST Á.: A közgyűlés a mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetési struktúrájában. Budapest: Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, 1985.b (Kézirat)
- HERBST Á.: A szövetkezeti érdekképviselési szervezetrendszer, különös tekintettel az ipari szövetkezetek érdekképviselési szervezetére. Budapest: Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1986. (Kézirat)
- HERBST Á.: A gazdálkodó szervezetek állami irányítása In: *A mezőgazdaság jogi szabályozása*. Szerk.: BÍRÓ S. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1987.a, p. 57–82.
- HERBST Á.: Az ipari szövetkezetek érdekképviselési rendszere és működésének néhány jellemző vonása. In: HERBST Á. – KŐHEGYI K.: *Az ipari szövetkezeti szövetségek munkájáról. Szövetkezeti Kutatóintézeti Közlemények*, 1987.b, 199. sz., p. 9–46.
- HERBST Á.: A magyar mezőgazdasági vállalatok joga In: *A mezőgazdaság jogi szabályozása*. Szerk.: BÍRÓ S. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1987.c, p. 89–151.
- HERBST Á.: Azé a csőd, akié a szövetkezet, de kié? Döntési folyamatok és a döntések feltételrendszere a domoszlói Mátragyöngye Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben. Budapest: az Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, Döntési folyamatok a mezőgazdasági termelőszövetkezetben című kutatás, 1988.a. (Kézirat)
- HERBST Á.: Egy hagyományos mezőgazdasági szövetkezet tündöklése és... Döntési folyamatok és a gazdálkodás feltételrendszere a markazi Mátravölgye Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben. Budapest: az Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, Döntési folyamatok a mezőgazdasági termelőszövetkezetben című kutatás, 1988.b. (Kézirat)
- HERBST Á.: Gondolatok a szövetkezetek jogi szabályozásának korszerűsítéséhez. In: *Az agrárgazdaság fejlődési pályájának korszerűsítése konferencia-kötet*. Szerk.: MAGDA S. – TÓTH T. Gyöngyös: 1988.c, p. 157–165.

- HERBST Á.: Tulajdoni és szervezeti viszonyok változása a magyar mezőgazdaságban. (A Gödöllő Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Vállalati környezet és alkalmazkodás az élelmiszer-termelésben című konferencián elhangzott előadás alapján) In: *GATE GTK Tudományos közlemények*. Szerk.: LEHOTA J. – ILLÉS B. CS., 1988.d, 1.sz., p. 48–53.
- HERBST Á.: A vállalkozó szövetkezet. Döntési folyamatok és a döntések feltételrendszere a fői Vörösmarty Mezőgazdasági Termelőszövetkezetben. Budapest: az Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete, Döntési folyamatok a mezőgazdasági termelőszövetkezetben című kutatás, 1988.e. (Kézirat)
- HERBST Á.: A szövetkezeti munkavégzési viszonyok egyes kérdései a „vállalkozó szövetkezetben”. Budapest: Országos Szövetkezeti Tanács Kodifikációs Bizottsága, 1989. (Kézirat)
- HERBST Á.: Az állam és a szövetkezetek viszonya a jogállamiság keretei között. In: *Gazdálkodás*, 1990.a, XXXV. évf. 9. sz., p. 16.
- HERBST Á.: Az állam és a szövetkezetek viszonyának néhány új vonása a jogállamiság keretei között. In: *A reform és a mezőgazdaság*. Szerk.: MAGDA S. – TÓTH T. Gyöngyös: 1990.b, p. 141–150.
- HERBST Á.: Észrevételek a szövetkezetek jogi szabályozásához In: *Szövetkezés*, 1991.a, IX. évf. 1. sz., p. 65–75.
- HERBST Á.: Az új szövetkezeti törvény alapkoncepciója és megoldási változatai. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, „Új gazdasági és társadalmi folyamatok az átalakuló magyar mezőgazdaságban” című konferencia, 1991.b. (Kézirat)
- HERBST Á.: Mi a korlátolt a korlátolt felelősségű társaságban In: *Ítélet*, 1993.a, II. évf. január, p. 8–10.
- HERBST Á.: Mit visznek a ködösbe? Szövetkezeti átalakulás. In: *HVG*, 1993.b, XV. évf. 10. sz., p. 7.
- HERBST Á.: Földaprózódás In: *HVG*, 1993.c, XV. évf. 10. sz., p. 8.

- HERBST Á.: A termőföld tulajdoni és használati viszonyainak alapvető jellemzői, ezek hatása a meghozandó földtörvény szabályozási koncepciójára. Budapest: Földművelésügyi Minisztérium, 1993.d. (Kutatási jelentés)
- HERBST Á.: Az állam vagyona. A privatizáció. In: *Gazdasági jog II.* Szerk.: BÍRÓ S. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Egyetemi jegyzet, 1994.a, p. 2–25.
- HERBST Á.: A földjog alapjai. In: *Gazdasági jog II.* Szerk.: BÍRÓ S. Gödöllő: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Egyetemi jegyzet, 1994.b, p. 134–144.
- HERBST Á.: A földtulajdoni viszonyok átalakulása. Budapest: Politikatörténeti Alapítvány Földreformok a modernkori Magyarországon című konferencia, 1994.b
- HERBST Á.: A termőföld tulajdoni és használati viszonyainak alapvető jellemzői. Gödöllő: 1994.c. (Kézirat)
- HERBST Á.: A termőföld tulajdoni és használati viszonyainak alapvető jellemzői. Budapest: Földművelésügyi Minisztérium, 1994.d. (Kutatási jelentés)
- HERBST Á.: A tulajdoni átalakulás néhány ellentmondása a mezőgazdaságban In: *Agrárökonómiai Tudományos Napok Konferencia-kötet.* Szerk.: MAGDA S. – RADÓ A. Gyöngyös: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Főiskolai Kar, 1994.e, p. 221–223.
- HERBST Á.: A tulajdonjog alapjai és a vállalkozások. In: *Jogi ismeretek II.* Szerk.: BÍRÓ S. Budapest: Cégér Könyvkiadó, 1994.f, p. 93–216.
- HERBST Á.: A csődeljárás szabályai. In: *Gazdálkodók kézikönyve.* Szerk.: HERBST Á. et al. Budapest: Raabe Könyvkiadó, 1996.a, p. 1–8.
- HERBST Á.: Földvásárlás és haszonbérlés In: *Gazdálkodók kézikönyve.* Szerk.: HERBST Á. et al. Budapest: Raabe Könyvkiadó, 1996.b, p. 1–10.
- HERBST Á.: A gazdaságilag racionális birtokszerkezet kialakulását elősegítő jogintézmények. Budapest: Földművelésügyi Minisztérium, 1996.c. (Kutatási jelentés)
- HERBST Á.: Market Mechanisms – Elements of Legal Regulations in the Agriculture of Hungary. In: *Hungarian Agricultural Research.* 1996.d, June. p. 11–14.

- HERBST Á.: Vállalkozások alapítása a mezőgazdaságban In: *Gazdálkodók kézikönyve*. Szerk.: HERBST Á. et al. Budapest: Raabe Könyvkiadó, 1996.e, p. 1–22.
- HERBST Á.: A felszámolási eljárás és a végelszámolás In: *Gazdálkodók kézikönyve*. Szerk.: HERBST Á. et al. Budapest: Raabe Könyvkiadó, 1997. p. 1–10.
- HERBST Á.–KOVÁCS L.: A vállalkozások jogi szabályozásának alapjai. Gödöllő: Emberi Erőforrás Fejlesztése Alapítvány, 1993.
- HERCZEG I.: Az üzletrész problémája a mezőgazdasági szövetkezetekben. In: *Szövetkezés*, 1995., XIII. évf. 2. sz., p. 33–51.
- HILLMAN J. S.: Collins' Changing Role of Price. In: *Journal of Farm Economics*, 1960., XLII. évf. 2. sz., p. 385–388.
- Ingatlanpiac*, 1995. június 1. p. 5.
- JOSLING T. – TANGERMANN S.: International Agreement and National Agricultural Policies in North America, Australia and European Union, XXII. International Conference of Agricultural Economists, USA, Sacramento: 1997.
- JUHÁSZ P.: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? In: *Medvetánc*, 1988., VIII. évf. 1. sz., p. 197–213.
- JUHÁSZ P.: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. In: *Medvetánc*, 1991., IX. évf. 1. sz., p. 141–159.
- JUHÁSZ P. – MOHÁCSI K.: A magyar élelmiszer-gazdaság: tények, problémák és lehetőségek. In: *Közgazdasági Szemle*, 1994., XLI. évf. 7–8. sz., p. 621–632.
- JUHÁSZ P. – MOHÁCSI K.: Az agrárium gazdasági és társadalmi folyamatai 1995–ben. In: *Közgazdasági Szemle*, 1996.a, XLIII. évf. 7–8. sz., p. 26–736.
- JUHÁSZ P. – MOHÁCSI K.: A központi források felhasználása és a mezőgazdasági beruházások. Budapest: Pénzügyminisztérium, Pénzügykutató Részvénytársaság, 1996.b. (Kézirat)
- KATZ M. L.: Vertical Contractual Relations. In: *Handbook of Industrial Organization*. Szerk.: SCHMALENSEE R. – WILLING R. Amsterdam: North Holland, 1989., p. 655–721.

- KILMER R. L.: Vertical Integration in Agricultural and Food Marketing. In: *American Journal of Agricultural Economics*, 1986., 68.évf. 5. sz., p. 1155–1160.
- KOCSONDI J. – LAKNER Z.: A mezőgazdasági kis- és középvállalkozások helyzete, szerepe, lehetőségei és korlátai a magyar gazdasági társadalmi modernizációban. Magyar Vállalkozásfejlesztési Akadémia, 1996. (Kézirat)
- KOVÁCH T.: Somogy megye mezőgazdaságának átalakulása. In: *Gazdálkodás*, 1997., XLI. évf. 2. sz., p. 10–18.
- KOVÁCS L.: Néhány gondolat a szövetkezetek tulajdonáról. In: *Magyar Jog*, Budapest: 1992., XVII. évf. 6. sz., p.321.
- Központi Statisztikai Hivatal: Magyar statisztikai zsebkönyv, Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [1994.]
- Központi Statisztikai Hivatal: Tények és adatok a mezőgazdaságról és a falusi életkörülményekről. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [1997.]
- Központi Statisztikai Hivatal: Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 1997. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [1998.]
- Központi Statisztikai Hivatal: A gazdasági szervezetek száma, 1997–1998. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [1999.a]
- Központi Statisztikai Hivatal: Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 1998. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [1999.b]
- Központi Statisztikai Hivatal: Statisztikai havi közlemények, 1990–1998. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1999.c.
- Központi Statisztikai Hivatal: Magyar mezőgazdaság, 1851–2000. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal [2000.] (CD-ROM)
- LAKI L.: Falusias térségek, tömeges és tartós munkanélküliség és az alkalmi munka. In: *Társadalomkutatás*, 1996., XIV. évf. 3–4. sz., p. 170–193.
- LAKI L.: Földbirtokviszonyok egy községben a rendszerváltás után hat évvel. In: *Társadalomkutatás*, 1997.a, XV. évf. 3–4. sz., p. 85–100.
- LAKI L.: A „háztájizás” tegnap és ma. In: *Szociológiai Szemle*, 1997.b, VIII. évf. 1. sz., p. 39–62.

- LAKI M.: Kisvállalkozások a szocializmus után. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, 1997. (Kézirat)
- LAKNER Z. – KOCSONDI J.: A magyar agrárvállalkozások stratégiái egy primer felmérés tükrében. In: *Gazdálkodás*, 1997., XLI. évf. 2. sz., p. 33–43.
- LÁNYI K.: A KGST-piac összeomlása és a magyar agrárpolitika. In: *Külgazdaság*, 1992., XXXVI. évf. 2. sz., p. 51.
- LÁNYI K. – FERTŐ I.: Az agrárpiacon felépítése a fejlett ipari országokban és a magyar rendtartás. In: *Külgazdaság*, 1993., XXXVII. évf. 2. sz., p. 34–49.
- LEVAY C.: Agricultural Co-operative Theory. In: *Journal of Agricultural Economics*, 1983., XXXIV. évf. 1. sz., p. 1–44.
- LIPSEY R. E.: Quality change and other influences on measures of export prices of manufactured goods. In: *World Bank Policy Research Working Paper* no. 1348. Washington, D. C.: World Bank, 1994.
- LÓKÖS L.: Földtulajdon és -használat a mezőgazdaság történetében. In: *Gazdálkodás*, 1999., XLIII. évf. 3. sz., p. 51–57.
- MAGDA S.: Átalakulási folyamatok a mezőgazdaságban. In: *Gazdálkodás*, 1994., XXXVIII. évf. 6. sz., p. 18–25.
- MAGDA S.: A mezőgazdasági földhasználati rendszer. In: *Gazdálkodás*, 1999.a, XLIII. évf. 5. sz., p. 35–42.
- MAGDA S.: A régióként eltérő agrárfejlődés észak-magyarországi megjelenése. In: *Gazdálkodás*, 1999.b, XLIII. évf. 1. sz., p. 22–31.
- MAGDA S. – HELGERTNÉ SZABÓ I.: Az átalakuló termelőszövetkezetekről. In: *Gazdálkodás*, 1993., XXXVII. évf. 1. sz., p. 14–22.

- MARION B. W.: Vertical Coordination and Exchange Arrangements: Concepts and Hypotheses. In: *University of Wisconsin–Madison: North Central Regional Research Publication 228.*, Coordination and Exchange in Agricultural Subsectors, Wisconsin: I. k. 1976., p. 179–195.
- MARION B. W.: The Organization and Performance of the U.S. Food System. In: *Lexington Books.* Lexington: I. k. 1986.
- MAUGET R. – DECLERCK F.: Structures, Strategies and Performance of EC Agricultural Cooperatives. In: *Agribusiness*, 1996., XII. évf. 3. sz., p. 265–275.
- MIGHELL R. L. – JONES L. A.: Vertical Coordination in Agriculture. USDA, In: *Economic Research Service*, 1963., Farm Economics Division, Agriculture Economic Report No. 19.
- MOHÁCSI K.: Privatizáció az élelmiszeriparban. Budapest: Pénzügykutató Részvénytársaság, 1994. (Kézirat)
- NAGY L.: A szövetkezeti jog alapkérdései. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- NEMES G.: Vadkeleti farmerek – avagy – Egy gazdaság útja a háztájiástól a vállalkozásig. In: *Társadalomkutatás*, 1996., XIV. évf. 3–4. sz., p. 194–213.
- NEMES G. – HEILIG B.: Önellátás és árutermelés. Mezőgazdasági kistermelők egy észak-magyarországi faluban. In: *Szociológiai Szemle*, 1996., VII. évf. 3–4. sz., p. 149–180.
- NÉMET J. – OROS I. – VÍGH J.: Hogyan és mit mér az agrárrolló? In: *Statisztikai Szemle*, 1991., LXIX. évf. 2. sz., p. 115–130.
- NÉMETI L.: Hatékonyság és reform a mezőgazdaságban. In: *Gazdálkodás*, 1990., XXXV. évf. 4. sz., p. 1.
- NÉMETI L.: Farm-modellek. In: *Magyar Mezőgazdaság*, 1992., XLVII. évf. 32. sz., p. 12.
- NÉMETI L.: A magyar élelmiszertermelés és a piacgazdaság. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1994.
- A Nemzeti Megújulás Programja, Budapest: 1990.

- OLLILA P.: Farmers' Cooperatives as Market coordinating Institutions. In: *Annals of Public and Cooperative Economics*, 1994., LXV. évf. 1. sz., p. 81–102.
- OU DEN den M. et al.: Vertical Cooperation in Agricultural Production – Marketing Chains, with Special Reference to Product Differentiation in Pork. In: *Agribusiness*, 1996., XII. évf. 3. sz., p. 277–290.
- PÁLOVICS B. et al.: Nemzetközi feltételek (szerződések, megállapodások) változásainak következményei a magyar mezőgazdasági integrációs törekvésekre. Budapest: Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 1994.
- PAPP S.: A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner. Budapest: Kossuth, 1985.
- PRUGBERGER T.: A magyar mezőgazdaság szerkezetének átalakulása a tervezett földtörvény-módosítás és a már megalkotott kárpótlási- és szövetkezeti törvény hatására. In: *Jogtudományi Közlöny*, 1993., XLVIII. évf. január, p. 6.
- PRUGBERGER T.: A mezőgazdasági földhasznóbérlet továbbfejlesztésének egyes jogi kérdései. In: *Gazdaság és jog*, 1996., IV. évf. 6. sz., p. 20–23.
- ROBINSON K. L.: Farm and Food Policies and Their Consequences. London: Prentice Hall, 1989.
- SAVAS E.: Privatizáció. Hogyan vonuljon ki az állam a gazdaságból? Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- SILVIS H. J.–VAN der HAMSVOORT: The AMS in agricultural trade negotiations: a review. In: *Food Policy*, 1996., XI. évf. 6. sz.
- SIPOS A.: Az agrárfejlesztés közgazdasági feltételrendszere. In: *Kereskedelmi Szemle*, 1995., XXXVI. évf. 12. sz., p. 1.
- SIPOS A. – HALMAI P.: Válaszúton az agrárpolitika. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.
- SPÉDER ZS.: Mezőgazdasági kistermelés. In: *Társadalmi Átalakulás, 1992–1994*. Szerk.: TÓTH I. GY. – SÍK E. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszék, 1994., p. 75–82.
- SPÉDER ZS.: Háztartások egy kistérségben. In: *Szociológiai Szemle*, 1997., VIII. évf. 1. sz., p. 5–37.

- SWAIN N.: *Collective farms which work?* Cambridge: University Press, 1985.
- SWAIN N.: The Legislative Framework for Agricultural Transition in Hungary. In: *Rural Transitions Working Paper of the Centre for Central and Eastern European Studies*, 1994., 25.sz.
- SWAIN N.: Földhöz jutás Közép-Európában. In: *A falu*, 1995., XI. évf. 1. sz., p. 5–21.
- SWINNEN J. et al.: Agricultural Production Structures and Their Determinants. In: *OECD Agricultural Co-operatives and Emerging Farm Structures in Hungary*. Paris: I. k. 1993., p. 98–121.
- SZABÓ M.: A hazai agrárpiacok működése a kilencvenes években. Budapest: Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 1993. (Kézirat)
- SZAKÁL F.: A magyarországi mezőgazdaság átalakulása, különös tekintettel a termelőszövetkezetekre. In: *Gazdálkodás*, 1992., XXXVI. évf. 2. sz., p. 22–32.
- SZAKÁL F.: A családi gazdaságoknak meghatározó szerepet szánunk. In: *KDNP Hírlevél*, 1993.a, 2. sz., p. 11.
- SZAKÁL F.: A valódi szövetkezetek szerepe a korszerű mezőgazdaságban. In: *KDNP Hírlevél*, 1993.b, 4. sz., p. 19.
- SZAKÁL F.: A földkérdés. In: *KDNP Hírlevél*, 1993.c, 5. sz., p. 16.
- SZÉKELY CS.: Az üzemi forma és méret megválasztása az átalakuló mezőgazdaságban. In: *Gazdálkodás*, 1992., XXXVI. évf. 2. sz., p. 13–22.
- SZÉKELY CS.: Für eine Zukunft in Europa: Förderung und Entwicklung landwirtschaftlicher Betriebe – am Beispiel Ungarn. Wissenschaftliche Akademietagung EU-Osterweiterung. Bonn–Röttgen: Deutscher Bauernverband, 2000.
- SZÉNAY L. – VILLÁNYI L.: A mezőgazdasági kisvállalkozások piaci és gazdaságpolitikai alkalmazkodásának vizsgálata. Budapest: Magyar Vállalkozásfejlesztési Akadémia, 1996. (Kézirat)
- SZÍJJÁRTÓ A.: A mezőgazdasági termelők helyzetéről és szándékáról. Budapest: Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 1996.
- SZŰCS I.: A földjelzálog-intézmény jellege és előzményei Magyarországon. In: *Gazdálkodás*, 1993.a, XXXVII. évf. 3. sz., p. 22–30.

- SZÚCS I.: Járadékképződés a mezőgazdaságban. Földérték, földár. Budapest: Agrár-gazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 1993.b.
- SZÚCS I.: A földbérleti díj és a mezőgazdasági árak. In: *Gazdálkodás*, 1995., XXXIX. évf. 2. sz., p. 1–7.
- SZÚCS I.: A föld ára és bére. Budapest: Agroinform, 1998.
- TANGERMANN S.: Implementation of the Uruguay Round Agreement on Agriculture Issues and Prospects, In: *Journal of Agricultural Economics*, 1996., XLIII. évf. szeptember.
- TELLÉR GY.: Szövetkezeti tulajdonreform, szabadulás a redisztribúció fogságából. In: *Tervgazdasági Fórum*, 1989., V. évf. 3. sz., p. 1
- TELLÉR GY.: Kié lesz a szövetkezet? [Budapest: I. k. 1991.] (Döntés előtt)
- TELLÉR GY.: A szövetkezeti tulajdon mozgása: piacgazdaságtól piacgazdaságig. Budapest: 1994. (Kandidátusi értekezés)
- TOMEK W. – ROBINSON K. L.: Agricultural Product Prices. Ithaca: Cornell University Press, 1991.
- TÓTH A. E.: Mezőgazdasági kistermelés, családi termelés. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó, 1988.
- TÓTH E.: Az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodásának néhány fontosabb jellemzője. In: *Szövetkezés*, 1999., XX. évf. 1.sz., p. 68–84.
- TÓTH E. – VARGA GY.: Az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek helyzete és jövőbeni szerepe. In: *Gazdálkodás*, 1998., XLII. évf. 1. sz., p. 15–22.
- TYERS R.–ANDERSON K.: Disarray in World Food Markets: A Quantitative Assessment. London: Cambridge University Press, 1992.
- VAJDA Á.: Mikrohitellel vállalkozók Magyarországon. In: *Európa Fórum*, 1996., VI. évf. 4. sz., p. 22–45.
- VAS J.: A szövetkezet közös használatában lévő földvagyon sorsa az átalakulás tükrében. In: *Magyar Jog*, 1993., XVIII. évf. 5. sz., p. 291.
- VINCZE M.: Átmeneti-e a román agrárgazdaság válsága? In: *Európa Fórum*, 1993., III. évf. 4. sz., p. 79–90.

WILLIAMSON O. E.: Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. In: *Journal of Law and Economics*, 1979., XXII. évf. 2. sz., p. 233–261.

WILLIAMSON O. E.: *The Economic Institutions of Capitalisms*. New York: Free Press, 1987.

M1.2. Idézett jogszabályok és egyéb jogi dokumentumok

1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről

1967. évi IV. törvény földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről

1971. évi III. törvény a szövetkezetekről

1987. évi I. törvény a földről

1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról

1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról

1990. évi IX. törvény a földről szóló 1987. évi I. törvény és a termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény egyes rendelkezéseinek módosításáról

1991. évi XXXIII. törvény az egyes állami tulajdonban lévő vagyontárgyak önkormányzatok tulajdonába adásáról

1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról

1992. évi I. törvény a szövetkezetekről

1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról

1994. évi LV. törvény a termőföldről

1997. évi XXXIII. törvény a vagyoni kárpótlási eljárások lezárásával összefüggő egyes kérdésekről

1957. évi 9. törvényerejű rendelet

1957. évi 10. törvényerejű rendelet

1977. évi 27. törvényerejű rendelet

36/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet

104/1991. (VIII. 3.) Korm. sz. rendelet

35/1994. (VI. 24.) AB-határozat

Legfelsőbb Bíróság Kf. II. 28.930/1997/4. számú ítélete

Legfelsőbb Bíróság Kf. I. 28.403/1997/5. számú ítélete

M2.
TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

M2.1. Táblázatok

Sor- szám	A táblázat címe	Oldal- szám
1.	Az 1959–1961. évi termelészövetkezeti szervezés főbb adatai	10.
2.	A mezőgazdasági bruttó termelés megoszlása 1990-ben	16.
3.	A szántóterület megoszlása gazdálkodó formák szerint	17.
4.	A termelészövetkezeti földtulajdon kialakulása	21.
5.	A mezőgazdaságilag művelt területek tulajdoni és használati megoszlása 1990-ben	23.
6.	A földmagántulajdon megteremtése és korlátozása Közép-Kelet-Európában	42.
7.	A mezőgazdasági reformok állása 1997-ben	45.
8.	A földterület nagysága és aránya a használat szerint 1989. május 31-én	48.
9.	Szövetkezeti földhasználat tulajdoni forma szerint 1989. május 31-én	48.
10.	A kárpótlás mértéke a kár értéke alapján	55.
11.	Földvárverési jellemzők 1992 és 1995 között	60.
12.	A termőterület megoszlása használói alapján 1994-ben	69.
13.	A bérleti jogviszony megszűnésének okai 1996 és 1998 között	75.
14.	A földbérleti szerződések időtartama, valamint a szerződésbontások 1996 és 1998 között	76.
15.	A földbérleti szerződések megszűnésének okai 1996 és 1998 között	77.
16.	A mezőgazdasági üzemtípusok fontosabb jellemzői	88.
17.	A működő gazdasági szervezetek száma a mező-, vad-, erdőgazdálkodásban és a halászatban	94.
18.	A mezőgazdasági vad- és erdőgazdasági, illetve halászati szervezetek megoszlása a foglalkoztatottak száma szerint	102.
19.	A földtulajdonos háztartások és a földterület megoszlása birtokméret szerint 1996-ban	105.
20.	A mezőgazdasági földhasználat eloszlása szervezeti formák szerint 1990 és 1998 között	105.
21.	A földhasználat a mezőgazdasági üzemek mérete szerint 1996 és 1999 között	107.
22.	A mezőgazdasági szervezetek számának megoszlása a termőterület nagysága szerint 1989 és 1998 között	108.

M2.2. Ábrák

Sor- szám	Az ábra címe	Oldal- szám
1.	A szövetkezetek tulajdonosi szerkezetének változása	96.
2.	A földterület használata gazdálkodási formák szerint	106.